

Antoni Cobos Fajardo (ed.), Joan Ramon Ferrer, *De pronomibus suiue natura* (1477), Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (Microfitxa), 2000.

INTRODUCCIÓ.

Quan l'any 1477 Pere Miquel Carbonell, arxiver del Reial Arxiu de la Corona d'Aragó, escrivia el *De uiris illustribus catalanis*, segurament no podia imaginar que molts dels seus il·lustres contemporanis caurien en un llarg oblit i que precisament ell havia de ser un dels testimonis més importants per apropar-nos-els.

El fet que la major part d'aquests autors escrivís la seva obra en llatí, els havia deixat en una espècie de zona neutra, tan allunyada del camp de la filologia clàssica com del camp de la filologia romànica. Afortunadament, molts són els esforços que, durant els darrers anys, s'han dirigit a omplir aquest buit, ja sigui amb la creació de repertoris d'autors, o amb estudis i edicions d'autors concrets, que ens han d'ajudar, sens dubte, a definir amb més precisió l'ambient cultural que es respirava a Catalunya durant la segona meitat del segle XV.

La tesi que avui presentem vol aportar el seu granet de sorra a una tasca tan ingent. I ho vol fer amb allò que, en la nostra opinió, és previ a cap altra consideració: amb la recuperació, fixació i divulgació, mitjançant l'edició crítica, dels textos més significatius.

En aquesta línia, serà comprensible el fet que, a l'hora d'editar el *Tractatus de pronomibus suiue natura* de Joan Ramon Ferrer, els nostres esforços hagin anat en una doble direcció: d'una banda la fixació del text, acompanyat dels corresponents aparats, el crític i el de fonts; d'altra banda, l'elaboració de tot el material complementari que faciliti l'ús i la consulta d'una obra tan extensa (gairebé 800 folis en l'original i prop de 1.000 pàgines impreses a l'edició que tenim al davant): els *indices nominum, fontium, uocum i rerum*, que es troben al final del volum. Quedaran al tinter altres aspectes no menys importants, com ara una major recerca biogràfica de Ferrer, les relacions amb altres lletraferits del moment, tant de Catalunya com d'altres països, un estudi més sistemàtic sobre aquesta i altres obres seves, i un llarg etcètera.

Ara bé, atès l'alt grau de desconeixement que tenim de la vida i l'obra de Joan Ramon Ferrer i l'escassa bibliografia al respecte, malgrat ser conscients del perill que pot suposar la presentació d'unes quantes dades disperses que cal ampliar i sistematitzar, en ha semblat que no fer-ho seria deixar passar de llarg una bona ocasió per apropar-nos, ni que sigui tímidament, a la vida de l'il·lustre barceloní. Molt del que ara direm ja es pot trobar al nostre treball de recerca *Joan Ramon Ferrer: De sui natura* (1475). *Aproximació biogràfica, edició crítica, estudi i traducció*, que volia ser un preludi de l'edició completa del *De pronomibus* que avui oferim. Tanmateix, en aquestes pàgines trobarem alguns documents i testimonis

Pere Miquel CARBONELL, *De uiris illustribus*, edició a cura de M. Vilallonga, dins *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona, 1988.

El repertori de M. VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, 1993, és un punt de referència obligat per als estudiosos d'aquesta època.

Com ara els treballs de L. LUCERO, *El llibre segon del «Paralipomenon Hispaniae» de Joan Margarit. Edició crítica, traducció i estudi*, memòria de llicenciatura inèdita, Universitat de Girona, 1994. L. POLANCO, *El «Liber Elegantiarum» de Joan Esteve. Edició crítica i estudi*, tesi inèdita, Universitat de València, 1995. Per la seva banda l'obra retòrica de Joan Serra està sent estudiada per Joan Turró. Prenc la referència de M. VILALLONGA, «Estudios sobre literatura neolatina cuatrocentista en Catalunya», *Roma nel Rinascimento*, 1996, ps. 80-92.

La professora VILALLONGA, (*uid.* nota anterior) ens ofereix un ampli i actual repàs a la bibliografia sobre aquest període.

A. COBOS, *Joan Ramon Ferrer: De sui natura* (1475). *Aproximació biogràfica, edició crítica, estudi i traducció*, treball dirigit per M. VILALLONGA, llegit a la UAB el febrer de 1995. No cal dir que moltes de les observacions allà suggerides han estat posades en pràctica en aquest treball, com ara l'absència de traducció al català i la presentació d'un aparat crític referit exclusivament al text, tot prescindint de les glosses,

inèdits que són fruit quasi exclusiu de la lectura (d'una primera lectura) de les obres de Ferrer i d'alguna troballa afortunada als arxius de la ciutat de Barcelona.

La data *ante quem* del seu naixement és l'any 1423, any de la mort del seu pare. En efecte, al AHPB conservem 5 èpoques del 1452, efectuades pel notari Antoni Vinyes, del cobrament d'uns censals per part de Joan Ramon Ferrer. La primera d'elles porta aquest encapçalament:

«Anno a natiuitate domini millesimo CCCC^o quinquagesimo secundo. Die Iouis XIII° mensis Ianuarii anno predicto.

Sit omnibus notum quod ego, Iohannes Raymundus Ferrari, utriusque iuris doctor, filius et heres uniuersalis honorabilis Raymundi Ferrari, quondam, domicelli in ciuitate Barchinone domiciliatus, ut constat de dicta mea herencia per ultimum testamentum ipsius Raymundi Ferrari, quondam, quod fecit et ordinauit, in posse discreti Petri de Atrimonote, auctoritate regia notarii publici Barchinone, uicesima quarta die Ianuarii, anno a natiuitate domini millesimo quadringentesimo uicesimo tercio, confiteor et recognosco uobis...»

Aquesta és, doncs, la data *ante quem*, però nosaltres creiem que es pot situar el naixement de Ferrer al voltant de l'any 1415, no pas amb proves irrefutables, però sí amb indicis rellevants. Així, al proemi del *De pronomibus*, signat l'any 1477 Ferrer diu que és *prouecta aetate*, terme molt ambigu, però més aplicable a una persona de 62 anys que no pas a una de 53. La primera compra de llibres que li coneixem és de 1440, on ja havia de tenir 25 anys, com a mínim. L'any 1444 du a terme una interpellació i requeriment contra Antoni Dez-Puig, presbíter, administrador del patrimoni de l'avi matern de Joan Ramon.

Pere Ferrer, també jurista, i Bernat Çapila, qui fou conseller en cap, síndic de Barcelona i missatger de la reina Maria, eren els seus oncles patern i matern respectivament.

de les quals parlarem més avall. Recordem que per a la figura de Ferrer es poden consultar F. TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836, ps. 245-46; J. AMADOR de los RIOS, *Historia crítica de la literatura española*, Madrid, 1969 (ed. facsímil de la de Madrid 1865), vol. VI, ps. 401-410; J. Mª CASAS HOMS, «Tratado de los pronombres de Juan Ramon Ferrer», *Scrinium*, fasc. VIII-X (1953), ps. 9-13; G. Mª de BROCÀ, *Historia del derecho de Cataluña*, Barcelona, 1918, (reimp. 1985), p. 398, i també a «Juristes i juriconsults catalans dels segles XIV-XV», *Anuari de l'Institut d'Estudi Catalans*, III (1909-1910), ps. 483-515 (494); J. Mª MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la Historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona 1955, ps. 56-58; veure també ALBERTI, *Diccionario biográfico*, Barcelona, 1969, (vol. II, p. 204), i l'article de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, «Ferrer, Joan Ramon», a càrrec de J. Mª PONS GURI. La seva figura com a jurista, amb bona aportació documental, es estudiada per M. J. PELÁEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle XV*, Barcelona, 1981, ps. 225-226; i del mateix autor *Estudios de Historia del pensamiento político y jurídico catalán*, Barcelona, 1993, ps. 239-248. Tots aquests testimonis són recollits i analitzats per VILALLONGA, *Literatura*, ps. 93-97. Cal afegir-hi un parell d'articles nostres de recent aparició, «Una mostra de poesia neo-llatina al segle XVè a Catalunya: Joan Ramon Ferrer», *Actes del XIè. Simposi d'estudis clàssics (La Seu d'Urgell-Andorra, 20-23 octubre 1993)*, Andorra 1996, ps. 271-276; i «Tres epístoles: Joan Ramon Ferrer, Jordi de Centelles i Ferran Valentí (1450-1462)», *Faventia* 17/ 1 (1995), ps. 129-141. En aquest darrer article trobem el repertori més actualitzat de les seves obres.

AHPB, Antoni Vinyes, *Tercium librum apocarum et aliarum negociorum Castri de Vila de Mager, 6-11-1449/17-8-1458* (liligall 23). Tot i la referència tan clara, «in posse discreti Petri de Atrimonote, auctoritate regia notarii publici Barchinone», malgrat la nostra recerca als principals arxius de Barcelona, no hem pogut localitzar el testament de Ramon Ferrer, pare de Joan Ramon.

AHPB, Gabriel Terrassa, leg. 5, man. 18, 1439-1444; tots eren llibres de dret, notícia extreta de MADURELL, *Documentos*, p. 57.

V. FERRO, *El Dret públic Català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Barcelona, 1987, p. 40.

Notícia treta de Joan Ramon FERRER, *Consilia* I, ms. 70 de la Universitat de Càller, f. 65u.-ss. Tenia al menys un altre oncle patern, Jofre Ferrer, casat amb Anglesia, al qual va defensar en un judici que es conserva al mateix *Consilia* I, ff. 100r.-ss.

Testimonis documentals abundants a J. M. MADURELL, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón, 1435-1458*, Barcelona 1963.

Els dos oncles (Pere Ferrer a més li era tutor), juntament amb l'arquebisbe de Zaragoza Pedro de Urrea, el van animar a estudiar dret, tal com recorda Joan Ramon al *De antiquitate legum*, obra escrita mentre estudiava a Bolonya el 1448.

La seva estada a Bolonya està ben documentada i sabem que es va doctorar *utriusque iuris* el 29 d'abril de 1451. Afortunadament, gràcies als treballs de C. Piana sobre la Universitat de Bolonya, tenim notícia molt precisa de la seva làurea. Els promotors del seu doctorat en Dret Civil foren Battista di Sancto Pietro, Scipio de Gozadinis i Gaspar de Arengheria. Va aprovar, però no pas per unanimitat, encara que «Solum unam habuit reprobatoriam». Battista di Sancto Pietro i B. de Sala foren els seus promotors per a la làurea en Dret Canònic, on va aconseguir el «*approbatus ab omnibus, uno excepto*».

Creiem, però, que el periple italià del barceloní no es limita a Bolonya. Als seus *Consilia I*, Joan Ramon escriu una carta molt interessant a Jordi de Centelles, traductor d'Antonio Becadelli, *il Panormita*, signada a Bolonya el 12 de juny de 1450. En aquesta carta, estudiada per nosaltres recentment, Ferrer enviava salutacions a alguns amics comuns: Francesco d'Arezzo, Andrea de Sicília, Guarino Veronese, Vicari (*sic*), Ausiàs Puig, Andrea Sart i a tots els estudiants napolitans i sicilians. No cal dir que hi sobresurt el gran Guarino Veronese (1374-1460), instal·lat a Ferrara des del 1429 fins a la seva mort. No és, en canvi, el primer en ésser esmentat, honor que correspon a Francesco d'Arezzo o Francesco Accolti (1418-1486), que va ensenyar a diverses ciutats d'Itàlia, entre d'altres a Bolonya de 1440 a 1445, i a Ferrara cap a l'any 1450, data de la carta. Andrea de Sicilia ha de ser Andrea Barbazza de Messina, mort a Bolonya el 1481, i que també havia ensenyat a les ciutats de Ferrara, Sena i Bolonya. En aquell article dubtàvem sobre quina era la ciutat on Ferrer podia haver sojornat amb anterioritat a la seva estada a Bolonya, i ens inclinàvem per Nàpols o Ferrara. Una troballa recentíssima confirma el que ja vam anticipar en aquell moment. En efecte, mentre consultava la *Tabula* dels *Consilia I*, al lloc on fa referència a les cartes entre Joan Ramon Ferrer i Jordi de Centelles, vaig llegir el següent: «Epistola per Ioannem Raimundum Ferrarii nobili Georgio de Centillis, missa excusatoria super opusculo per dictum Ioannem Ferrarii ordinato *De infortuniis cum consolatione sua, quam omnino uide...*, carta LXXXVII» (f. 16u.). En canvi, al títol que precedeix aquesta carta, ja dins del text dels *Consilia* (ff.105u.-107r.), hi ha una petita variant: «Epistola per Ioannem Raimundum Ferrarii nobili Georgio de Centillis, missa excusatoria super opusculo per dictum Ioannem ordinato *De infortuniis cum consolatione sua, in cuius uersu...*». Cal dir, abans de continuar, que tant la *Tabula* com els títols que es troben dins els

Consilia I, f. 67r.

Joan Ramon FERRER, *De antiquitate legum*, ms. 614 de la BNC: «Praeterea Dominationi Vestrae (*i. e. Petro Urrea*) humillime ac sumopere supplicamus ut, cum ipsa celeberrimum ac doctissimum dominum Petrum Ferrarii, et mihi patruum tanquam patrem metuendissimum, et praeclarum dominum Bernardum Çapila, in rebus gerendis tam publicis quam priuatis prudentissimum et mihi auunculum colendissimum, socios habuerit in hoc persuadendi genere, et qui mihi, quo iuris ciuilibus studium tantopere fuerint exhortati...», f. 8, r. L'edició d'aquesta obra, que actualment tenim en preparació, aportarà, de ben segur, una visió molt precisa dels fonaments jurídics de Joan Ramon Ferrer.

Veure sobre tot M. J. PELÁEZ, *Estudios de Historia del pensamiento político y jurídico catalán*, Barcelona, 1993, ps. 239-42, encara que amb alguns errors (p. ex. Ferrer no va dedicar els *Consilia II* als professors de Bolonya, sinó als de Barcelona, tal com ja vaig demostrar a FERRER, *De sui*, p. IV; Peláez repeteix les dades de BROCA, *Juristes* p. 494; *Historia*, p. 398).

C. PIANA, *Ricerche su le Università di Bologna e di Parma*, i *Nuove ricerche...*, Firenze, 1963-66; *Nuovi Documenti sull'Università di Bologna e sul Collegio di Spagna*, Bologna, 1976, II, 853, n. 2131; *Il «Liber Secretus iuris caesarei» dell'Università di Bologna 1451-1500*, Milano, 1984; *Il «Liber secretus iuris pontificii» dell'Università di Bologna 1451-1500*, Milano, 1989.

Veure PELÁEZ, *Estudios*, p. 241.

COBOS, *Tres epistoles*, p. 133.

Veure R. SABBADINI, *Guarino Veronese, Epistolario*, Venezia, 1919.

TIRABOSCHI, *Storia della letteratura italiana*, Milano, 1833, ps. 38-42. Accolti fou professor d'un altre gran humanista català, Jeroni Pau. Veure M. VILALLONGA, *Jeroni Pau. Obres*, Barcelona, 1986, vol. I, p. 39.

RODOLICO, *Siciliani nello studio di Bologna*, Palermo, 1895, ps. 88-90, també va ser professor de Jeroni Pau, VILALLONGA, *Jeroni*, I, 37.

Consilia, són autògrafs de Ferrer, ja que és la mateixa lletra que la del *De pronomibus*. Al principi no li vaig donar cap importància a aquesta variant, però una nova lectura de la *Tabula* em va donar aquest resultat: «Epistola per Ioannem Raimundum Ferrarii nobili Georgio de Centillis, missa excusatoria super opusculo per dictum Ioannem **Ferrarie** ordinato *De infortuniis cum consolatione sua, quam omnino uide...*, carta LXXXVII». *Ferrarie*, amb una -e- claríssima (uid. fig. 1), o sigui *Ferrariae*, en cas locatiu, que jo havia confós amb *Ferrarii*, per un cert automatisme lector.

A la tornada a Barcelona, el 19 de juny de 1451, amb el títol de doctor a la butxaca, es va negar a formar part de la *Matricula iurisconsultorum ciuitatis Barcinonae*, tal com ell mateix explica a la *Renuntiatio matriculae iurisconsultorum*, després de molts precés va accedir a entrar-hi, i un any després va demanar-ne l'exclusió. Les causes? Sembla que especialment les desavinences amb Pere Dez-Torrents i Antoni Vinyes. Aquest obreta, de la qual tornarem a parlar més avall, ens ha permès conèixer noves i precises dades tant pel que fa a la biografia de Ferrer com a la seva producció literària.

Aquesta època no devia ser especialment fàcil per a Joan Ramon Ferrer, ja que es va veure implicat en un afer molt desagradable del qual ja hem parlat en un altre lloc. Ens referim al casament i posterior divorci amb Serena, filla del síndic Antoni Vinyes. El pare i la filla van portar Ferrer als tribunals, acusant-lo d'impotent, i van demanar que s'anul·lés el matrimoni i els fos tornat el dot. El nostre autor va provar de forma irrefutable que no era estèril, ja que tenia una filla natural fruit dels seus amors de joventut a l'època d'estudiant a Itàlia. Ferrer va guanyar el judici i va aconseguir una botlla papal que anul·lava el matrimoni. Aquí mateix s'ens informa que Joan Ramon es va tornar a casar i que va tenir una altra filla, ara legítima.

De la seva tasca com a jurista tenim diversos testimonis, a banda dels dos llibres de *Consilia*, així, al 1460, juntament amb els advocats Francesc Marquilles, Miquel Joan Salmonia, Pere Clariana, Francesc d'Alsamora, Berenguer Artigó i Bonanat de Puigmarí, elaborà un informe responent a una consulta feta pel municipi de Barcelona sobre un privilegi ciutadà del 7 d'octubre de 1455. Ferrer, que apareix en primer lloc, i la resta de juristes concloueren que el Consell de Cent tenia la facultat d'elegir síndics dels quatre estaments si ho desitjava.

L'any 1462 va ser consultat per l'humanista mallorquí Ferran Valentí, sobre un afer particular, en una carta conservada als *Consilia II*, amb la resposta de Ferrer, editades recentment. Pel to de la carta s'observa el prestigi i interès que tenia la seva opinió.

No hem tignut encara l'ocasió de seguir aquest nou camí d'investigació, però esperem en noves recerques poder aportar més dades a la biografia de Ferrer, que s'adivina més interessant encara del que ja és.

Treiem la informació de Joan Ramon FERRER, *Renuntiatio matriculae iurisconsultorum*, ms. B. 156, ff. 198-206, Sächsische Landesbibliotheken de Dresden. Veiem-ne alguns fragments: «Iohannes Raimundus Ferrarii, utriusque iuris doctor licet minimus, cum animi exponit maesticia quod licet iam XVIII^a Iunii anno M^oCCCL^o Bononia doctor uenerit Barcinonam, tamen in ipsorum iurisconsultorum matricula incorporare noluerit, neque in ipsa tam praeclarorum uirorum referta dedignaretur esse (...) Verumenimero VI° uel VIII° sui aduentus anno cum duntaxat semel fere annuatim celebreretur *Purgatorium*, tum praeceptis, tum praecibus persuasionibusque strictissimis, se matriculari permisit, et hoc cum condicione ista: ne Vicarii uel Baiulii cathedram ire teneretur, ut tempus quod sibi superesset potius in contemplando quam iudicando consumeret, et ne sibi quippiam de aliorum commodis uendicaret, et ne ibi uerba multorum indiscreta pati cogeretur». (f. 198r.-u.).

COBOS, *Tres epístoles*, p. 129.

Tenim notícia detallada de tot el procés als *Consilia I*, ff. 86r-ss., sempre això sí, segons la versió de Ferrer. Pel que fa a la segona esposa, donat el gust que té el nostre autor per posar a les seves obres exemples trets de la seva pròpia vida, potser no seria del tot inversemblant pensar que la seva esposa fos la Francina de l'exemple que trobem a *De pronomibus* 5, 94, 3: «Diuersos casus copulare potest coniunctio, si alter nominis uel pronominis possessiui sit, ut *ensis Petrinus et Ioannis, filia legitima mea et Francinae, seruus meus et Bernardi*».

C. BATLLE, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Barcelona, 1978, I, 348 (el document complet està reproduït al volum II, ps. 501-504). J. VILLANUEVA, *Viage literario por las iglesias de España*, Madrid, 1851, XVIII, 123-4. Veure també PELÁEZ, *Catalunya...*, ps. 225-226; VILALLONGA, *Repertori*, p. 93; FERRER, *De sui*, p. IV.

COBOS, *Tres epístoles*; uid. també FERRER, *De sui*, p. IV-V.

Fins i tot, en edat ja molt avançada, a l'octubre de 1487 juntament amb els advocats Vilana, Andreu Solzina i Joan May, fou consultat sobre un afer de Gaspar Anglesí. És l'última notícia que en tenim. Caldrà, com venim repetint al llarg d'aquest estudi, una cerca exhaustiva als arxius per tal que puguem omplir les moltes llacunes que encara tenim sobre la vida de Ferrer.

Pel que fa a la seva obra, la producció literària de Ferrer és molt completa i no es limita a obres de tema jurídic, ja que va conrear gèneres molt diversos: poesia, assaig, gramàtica, etc. La major part d'aquesta obra, però, roman encara inèdita, i una bona part d'ella o bé no ha arribat fins a nosaltres o bé es conserva de forma molt fragmentària.

El catàleg més antic de les seves obres és el que en ofereix el ja esmentat Pere Miquel Carbonell. Creiem que, per la importància d'aquest testimoni, val la pena d'oferir-lo sencer:

«Joan Ramon Ferrer, juriconsult i cavaller barceloní, en un recull de barons d'aquestes característiques ha de ser enumerat no immerescudament. En vers heroic va recitar les lloances i la vida de la Suprema Verge Maria en un gran volum i també va resumir els fets admirables de Crist Déu en un poema del mateix gènere. Va ordenar mètricament els llibres dels *Aforismes* d'Hipòcrates i dels *Comentaris* de Gal·liè amb algunes coses afegides per ell mateix, els va incloure en un volum gruixut que conté vuit mil cinc-cents versos. També va compondre molts poemes dispersos en diversos volums, i en prosa en un sol volum *De laudibus scientiarum*; una obra màxima distribuïda en ordre alfabètic que s'anomena *Semita iuris Canonici*. A més va fer una gran quantitat d'epigrames i d'epístoles i de llibres de tot tipus d'art i ciència tant en llatí i en llengua vulgar, com en ritme mètric o en prosa».

Aquesta informació ha estat recollida per gairebé tots els estudiosos que s'han acostat a la figura de Ferrer, encara que sempre havia cridat l'atenció la manca de coincidència entre les obres citades per Carbonell i les conservades de Ferrer. Arribats a aquest punt cal dir que avui, a més de les noves troballes que s'hi puguin donar en un futur, estem en disposició de ratificar aquesta llista i fins i tot d'ampliar-la i concretar-la en alguns punts. En efecte, tot regirant les obres de Ferrer hem localitzat fragments on el nostre autor esmenta algunes de les obres citades per Carbonell; la qual cosa esvaeix qualsevol mena de dubte, encara que tal o tal obra no hagi arribat fins a nosaltres. A més podem aportar dades cronològiques o bé exactes o bé força aproximades de la composició de moltes obres. Fins i tot hem pogut rescatar algun fragment d'obres que es consideraven perdudes. Finalment hem pogut localitzar alguns versos dels «molts poemes» que Carbonell cita sense especificar-ne els títols.

Passem ja a veure quines són aquestes obres, agrupades per temes i, en la mesura del possible, cronològicament. En alguns casos podem oferir una breu descripció del contingut, en d'altres a penes la citació del títol i poca cosa més.

Presentarem primer la producció en prosa i, a continuació les composicions en vers, acabarem fent esment de les cartes que, malgrat estar incloses en molts casos, en obres més àmplies, tenen prou independència com per ser situades a part.

Així doncs, de caire jurídic conservem:

De antiquitate legum (1448), també titulada *Super legum Digestorum origine*, ms. 614 de la Biblioteca de Catalunya. No esmentada per Carbonell. Es tracta d'un manuscrit molt elegant, amb caplletres decorades i amb algunes anotacions marginals de mà de l'autor. El llibre consta de dos discursos (f. 9r.-16r. i f. 16u.-45u.), precedits per una dedicatòria de Ferrer a Pedro de Urrea, arquebisbe de Tarragona, signada el 15 de març de 1448 (fs.1-8). És el fruit d'una controvèrsia acadèmica que va protagonitzar el nostre barceloní amb l'estudiant de lleis Antonius Siculus sobre l'antiguitat de les lleis contingudes al

Veure J. VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, 1937, p. 104; FERRER, *De sui*, p. V.

CARBONELL, ps. 71-73, hem canviat però la puntuació proposada per l'editora, ja que *De laudibus scientiarum* és el títol d'una obra i el *Semita iuris canonici*, d'un altra.

BROCA, *Historia*, p. 398; VILALLONGA, *Literatura*, p. 94; PELÁEZ, *Estudios*, p. 240; O. KRISTELLER, *Iter Italicum*, Londres-Leiden 1980; III, p. 375; FERRER, *De sui*, p. X.

Digest. Joan Ramon Ferrer intenta demostrar-hi que les lleis del *Digest*, en contra del que afirmava el seu oponent, no poden ser anteriors a l'any 162 després de Crist.

Aquesta mena de disputes públiques, tal com explica G. Zaccagnini, eren freqüents a l'Studio de Bolonya al segle XV. Eren autèntics desafiaments on, enmig d'una multitud d'estudiants, els oponents donaven prova de la seva valentia, buscant de superar l'adversari amb la doctrina o amb l'agudesa dialèctica. En aquella ocasió el vencedor fou Ferrer, tal com certifiquen les sentències que trobem al final del manuscrit, segellades i signades *manu propria* pels professors de Bolonya que havien estat nomenats jutges per a aquest interessant litigi. Creiem que val la pena fer una ullada, ni que sigui superficial, a les paraules d'elogi amb què defineixen el barceloní.

El primer dels signants és Antonius de Prato Veteri que qualifica el nostre autor de «uirum mirae elegantiae, Iohannem Raimundum Ferrarii, discipulum meum, doctissimum lingua et iure». Segueix Scipio de Gozadinis, que opina que els arguments del guanyador han estat «copiosissimis et subtilissimis». El tercer és Baptista de Sancto Petro, el qual inicia la seva sentència amb aquest mots: «Secundum ea quae proposita sunt per Iohannem Raimundum Ferrarii, Catalanum, mea quidem sententia, uirum ingenii singularis». Gaspar de Arrengheria, que va a continuació, també afirma que el barceloní és un home «acutissimi et generosi ingenii». El cinquè i darrer dels jutges és Iohannes Lamola, l'únic que no és jurista sinó que s'autodefineix com a «studia humanitatis lectitans, hoc est oratoriam artem instituens simul et poeticam, historias atque moralia studia proprio captu meo interpretans», el qual diu que Ferrer és «Catalanum uirum, quidem non solum legum, sed philosophiae, oratoriae, reliquarum bonarum artium doctissimum et cultissimum», i més avall: «cuius disputationis seriem ipse Iohannes litteris mandauit ac sententiam suam superioribus duabus orationibus, eleganti, polito artificiosoque stilo perfectis, cumulate defendit».

Renuntiatio matricula iurisconsultorum (c. 1462), ms. B.156, fs. 197-206 de la Sächsische Landesbibliothek de Dresden. No esmentada per Carbonell. L'obra forma part d'un còdex miscel·lani escrit per Pere Miquel Carbonell, on es troben diverses obretes de juristes bolonyesos, algunes constitucions de Catalunya, un tractat de P. de Unsola sobre contractes, i l'obra de Ferrer. En ella el barceloní renuncia a formar part de la matrícula d'advocats de Barcelona (*uid. supra*). És una mena d'instància dirigida a Arnau de Mas, prior dels jurisconsults de Barcelona, escrita de tres maneres diferents que diuen el mateix de forma cada vegada més breu. Així, la primera part de la *Renuntiatio matriculae* en forma extensa (fs. 198r.-204r.) ve encapçalada per aquest títol: «Hic Iohannes Raimundus

G. ZACCAGNINI, *Storia dello Studio di Bologna durante il Rinascimento*, Genève, 1930, p. 93.

FERRER, *De antiquitate*, f. 47r. Antonio Mincucci da Pratovecchio (1380-1468) fou un dels juristes més cèlebres de l'escola jurídica bolonyesa. Autor de diverses obres i comentaris com *Tractatus quartarum*, *Repertorium Bartoli et Baldi*, *De feudis*, *Commentario ai Libri di Diritto Romano*, *Singularia Cyni*. Va alternar la docència entre Siena i Bolonya, on es va establir definitivament a partir del 1448. (ZACCAGNINI, *Storia*, ps. 92-96; veure també PELÁEZ, *Catalunya*, ps. 225-226).

FERRER, *De antiquitate*, f. 47r. De Scipio de Gozadinis només sabem que pertanyia a una noble i poderosa família de Bolonya, i que l'any 1468 Antonio de Pratovecchio va haver d'exiliar-se de Bolonya perquè dos fills seus havien matat i ferit dos joves de la dita família (ZACCAGNINI, *Storia...*, p. 95)

FERRER, *De antiquitate*, f. 47u. Giambattista di Sampieri (o da Castel S. Pietro), fill del també jurista Floriano di Sampiero (mort el 1441), va ser lector de Dret Civil a l'Studio des del 1438-39 fins el 1456-57. (ZACCAGNINI, *Storia*, ps. 87-88).

FERRER, *De antiquitate*, f. 48r. Gaspare dell'Arringhiera o della Ringhiera, un dels lectors privilegiats de Dret Civil al Studio, laureat el 1457, participà també en una ambaixada del Comune de Bolonya al Papa Nicolau V (ZACCAGNINI, *Storia*, ps. 104-5).

FERRER, *De antiquitate*, f. 48u. Giovanni Lamola fou un dels millors deixebles de Guarino Veronese. Descobridor a Milà de la *Medicina* de Cels, després d'haver ensenyat a Florència i a Venècia, anà a ensenyar a la seva pàtria el 1440, on va romandre fins el 1449. Va deixar un discurs i un *Liber de Pudicitia* (ZACCAGNINI, *Storia*, ps. 113-14).

FERRER, *De antiquitate*, ff. 49r-49u.

Ibid.

BROCÀ, *Historia*, p. 398; VILLALLONGA, *Literatura*, p. 94; FERRER, *De sui*, p. II.

BROCÀ, *Historia*, p. 398.

Ferrarii, utriusque iuris doctor licet minimus, rationes assignat quibus motus fuit ne in matricula iurisconsultorum huius inclitae ciuitatis in principio poneretur et quibus motus est impresenciarum ut illa renunciet seque ab ea deleri petat». (f. 198r.) Al marge superior esquerre llegim «1^a». Segueix la mateixa instància, però explicada ara de forma més breu (f. 205r.-u.). Ve encapçalada per aquest títol: «Breuior renunciatio matricula iurisconsultorum Barchinonae a Iohanne Raimundo Ferrarii, utriusque iuris doctor licet minimo, cum multa ratione facta a quadam altera copiosa redundantiaque desumpta» (f. 205r.). Al marge superior esquerre llegim: «2^a». En un exercici no exempt de retòrica, hi apareix una tercera versió qua a penes ocupa unes línies (f. 205u.-206r.). El seu títol és aquest: «Breuissima renunciatio matricula iureconsultorum Barchinonae a praenominato cupiosoque uiro domino Iohanne Raimundo Ferrarii edita». (f. 205u.). Al marge superior esquerre llegim «3^a». A banda d'aquesta broma literària, la *Renunciatio* en ha permès de conèixer noves obres de Ferrer, entre elles dos fragments en vers, dels quals parlarem més avall.

Va escriure també tres llibres de *Consilia*.

El primer és titula *Consilia et allegationes super uarias quaestiones iuris ciuilibus* (1462), ms. 70 de la Biblioteca de la Universitat de Càller. Una carta dirigida als estudiants de Lleida en fa les funcions de pròleg. Està firmada a Barcelona els Idus de gener de 1462.

Pocs anys després va escriure el *Secundus liber Consiliorum* (1468), ms. 73 de la Biblioteca de la Universitat de Càller. *Dirigit als doctors de Barcelona i no pas als de Bolonya, com afirmava Brocà. Així ho demostra la carta que li serveix de pròleg, signada a Barcelona el dia de les calendes d'abril de 1468, i no pas 1464, com s'havia dit fins ara.*

Abans de 1477 Ferrer devia escriure una *Tertia pars Consiliorum* que no ens ha pervingut, però de la qual tenim notícia i alguna petita mostra dins del mateix *De pronomibus* que avui editem. Així, a *Pron.* 2, 34, 1, tot parlant de la conjunció *siue*, Ferrer diu: «Vt autem huiusmodi coniunctionum, praesertim *siue et seu*, materia plenius cognoscatur, ad maiorem rei explanationem et apertissimam ante oculos collocationem, in fortissimum adiicio argumentum id ipsum meum *Consilium: An in illa oratione "Promitto bladum accapiti siue iuris Castri uel siue Castri et concedo in accapitum siue emphiteosim"*, hoc coniunctio *siue* disiunctiua uel subdisiunctiua sit dicendam». En una nota marginal (f. 119u.) llegim: «Ad maiorem huiusmodi coniunctionum praesertim *siue et seu* explanationem, consilium meum super hac materia i 3^a parte *Consiliorum* meorum iuris adduco». Igualment, a *Pron.* 4, 10, 2, després del poema *Politica*, Ferrer comenta: «Haec et multa alia super unius principatu in 2° meo consilio pro reuerendissimo domino Cosma, Vicensi episcopo, in V^o dubio, in XVI argumento, plenius explicatur». Ja que aquest *consilium* no apareix ni a la primera part ni a la segona, hem de concloure que formava part d'aquesta tercera que tot just donem a conèixer.

Els *Consilia* de Ferrer que, curiosament, no són esmentats per Carbonell, són un recull de l'activitat judicial del nostre autor, ja sigui acusant o defensant algun client o a ell mateix. És per això que aquí trobem una valuosíssima informació no només sobre la vida i obra de Ferrer, com el divorci amb Serena Vinyes o com les cartes amb Ferran Valentí (*uid. supra*), sinó també sobre bona part de la societat pública i privada catalana de mitjans segle XV, amb dades molt precises.

Gràcies la lectura dels *Consilia*, avui podem dona a conèixer quatre obres més de caire jurídic, una de les quals ja havia estat citada per Carbonell (*infra*). Han de ser per força una mica anteriors a l'any 1462, any d'edició del primer llibre de *Consilia*, on apareixen citades a la carta introductòria: «Tametsi, doctissimi iuuenes, iam *De quaestionibus iuridicis extemporalibus* libellum et magnum uolumen *Semitam iuris canonici* nuncupatum, ubi omnia domini Nicolai de Sicilia opera reportata sunt, absoluerimus et magnam

BROCÀ, *Historia*, p. 398 que llegeix *Concilia* per error; MADURELL, *Documentos*, p. 58; J. O. ANGUERA, *El dret català a l'illa de Sardenya*, Barcelona, 1914, p. 16; VILALLONGA, *Literatura*, p. 93; CARBONELL, p. 73, n. 32; PELÁEZ, *Estudios*, p. 240; FERRER, *De sui*, p. IV.

BROCÀ, *Historia*, p. 398; VILALLONGA, *Literatura*, p. 93; CARBONELL, p. 73, n. 32; PELÁEZ, *Estudios*, p. 240; FERRER, *De sui*, p. IV. VILALLONGA, *loc. cit.*, el cita amb el títol *Consilium super quaestionem iuris ciuilibus*.

I els estudiosos que el segueixen, que són tots, tal com ja havíem indicat a FERRER, *De sui*, p. IV.

Com ara, i per tal de posar-ne tan sols un exemple, quan va fer d'avocat de Violant de Vilafranca, l'any 1459 «die festo Sancti Iacobi, scilicet XXV^a Iulii, anno LVIII°, inter octauam et nonam horas».

partem *Semitaie iuris ciuilibus*, ubi Baldi opera reportantur, fecerimus *Aureaque Decreti* tam textuum quam glosarum conscripserimus, et impresentiarum in *Vita et laudibus sacratissimae Virginis Mariae*, stilo metrico et heroico carmine, manu teneremus, tamen a nonnullis doctoribus fuit nobis persuasum ut potius in scribendo in iure conaremur opere ipsius Virginis ad tempus aliud reseruato». O sigui, una obreta titulada *De quaestionibus iuridicis extemporalibus*; el *Semita iuris canonici*, «magnum opus per alphabetum diuisum», en mots de Carbonell, la qual conté les obres de Nicolau de Sicília; un *Semita iuris ciuilibus*, amb les obres de Baldo, encara no del tot acabat, sinó només *magnam partem*; i per últim un *Aurea Decreti*. Cap d'elles s'ha conservat. Per al poema sobre la verge que apareix al final del paràgraf, veure *infra*.

També a la *Renuntiatio matriculae*, i per tant anterior a l'any 1462, el mateix Ferrer ens parla d'una altra obra seva que tampoc es conserva, desconeguda fins ara, i que es titula *Praeinentiae praerrogatiuaeque doctorum, equitum ciuiumque*.

Coneixem encara el títol, i només el títol, d'un parell d'obres més escrites en prosa. Es tracta del *De laudibus scientiarum*, citat per Carbonell, i confirmat ara pels mots de Ferrer, que a la *Renuntiatio matriculae*, diu: «...contra iuris sapientiae sacratissimae maiestatem patrentur, quae quam amanda, quam laudanda, quam denique ueneranda sit, satis aperte ipse Iohannes in suo *De laudibus scientiarum* opusculo collocat ante oculos».

Tanquen aquesta relació d'obres en prosa, l'*Elegantiarum breuiarium*, (abans de 1462), resum de les *Elegantiae* de Lorenzo Valla, i el *De triumphorum regionum summario et de meorum calumniatorum inuectiua*, esmentat al *De sui*, i per tant anterior a 1475, dos llibres del quals parlarem més avall.

Pel que fa a la poesia de Ferrer, Carbonell cita els títols d'algunes obres i fa una referència a altres poemes i epigrames dispersos (*uid. supra*). Oferirem a continuació la relació dels poemes coneguts fins ara, molt d'ells ja editats, i d'altres donats a conèixer per primera vegada a l'edició del *De sui*, preparatòria de l'edició completa del *Tractatus de pronomibus*.

Així, en vers tenim:

Sirventesch, en català, ms. 7, f. CXXX, p. 195 de la Biblioteca de Catalunya. Editat per P. Bohigas.

Un poema *In laudem Ioannis Pages*, ms. 930, f. 81 de l'Arxiu Capitular de Girona. Editat per Vilallonga.

Un epigrama *In laudem Michaelis Carbonelli*, ms. 69, f. 100u. de l'Arxiu Capitular de Girona; ms. 9.4560 Col. Manuscrita III Villanueva f. 51 de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia. Editat per Bofarull, Adroher i Vilallonga.

FERRER, *Consilia* 1, f.5r.

CARBONELL, p. 72, és l'única obra d'aquesta sèrie citada per Carbonell, les altres com hem dit, apareixen ara per primer cop.

FERRER, *Matricula*, f. 205u. El text diu així: «Demum dicta poena et iudicandi statum illis CX praeminentiis doctorum a Iohanne iam repertis in suo *Praeinentiarum praerrogatiuarumque doctorum, equitum ciuiumque* opusculo uehementer insurgunt easque commaculant».

CARBONELL, p. 70.

FERRER, *Matricula*, f. 198r. cf. J. ALCINA ROVIRA, dins «Poliziano y los elogios de las letras en España», *Humanistica Lovaniensia*, 25, 1976, ps. 199, situava aquesta obra com anterior a 1477, ara podem afirmar que és anterior a 1462.

A més, és clar, del *De pronomibus*.

FERRER, *De sui*, ps. XI-XII.

P. BOHIGAS, *Lírica trobadoresca del segle XV*, Montserrat 1988, ps. 117-127; VILALLONGA, *Literatura*, p. 94; FERRER, *De sui*, p. XI. De moment, és l'únic poema en català que li coneixem.

M. VILALLONGA, *Una mostra*, ps. 57-58; VILALLONGA, *Literatura*, p. 94; FERRER, *De sui*, p. X.

M. de BOFARULL Y de SARTORIO, «Opúsculos inéditos del cronista del cronista catalán P. M. Carbonell, vol. XXVIII», de la *CODOIN del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1864-65, p. 247; M. A. ADROHER BEN, «Estudios sobre el manuscrito "Petri Michaelis Carbonelli Aduersaria 1492", del Archivo Capitular de Girona», *Anuario del Instituto de Estudios Gerundenses*, num. 11 (1956-57), ps. 115; VILALLONGA, *Jeroni*, 1, p. 76; CARBONELL, p. 107; FERRER, *De sui*, p. X.

Marias o *De uita et laudibus Virginis Mariae* (1461/1462). Ja citat per Carbonell Poema en hexàmetres. Un fragment editat per nosaltres.

Politica, (a. 1477) poema en hexàmetres. Carbonell no l'esmenta. Només conservem el fragment citat al *De pronomibus*, que avui estudiem. Els versos ja havien estat objecte d'edició per part nostra.

A aquests poemes cal afegir d'altres fragments dispersos per les obres de Ferrer i que donem avui com a primícia, i que esperem poder editar molt aviat. Són aquests:

Marias, nou fragments més. Així, tenim 10 versos dins la *Matricula*, f. 200u.; 17 versos dins *Consilia* II, f. 212u., els deu primers són els mateixos que els inclosos a *Matricula*, f. 200u.; també dins *Consilia* II, 6 versos al f. 45u.; 14 versos al f. 46u.; 4 al f. 102u.; 4 més al f. 222r.; 6 als f. 226r.-u.13 versos als f. 252r-u.; 14 versos als fs. 253u-254r. Un total, doncs, de 78 hexàmetres.

Aphorismi (abans de 1462), és la versió mètrica dels *Aforismes* d'Hipòcrates que esmenta Carbonell i que es donava per perduda. N'hem localitzat un fragment de 12 hexàmetres inclòs dins *Matricula*, f. 206 u.

De infortunis -cum consolatione sua- (abans de 1450). Els dos fragments, d'un i tres versos respectivament, inclosos a *Consilia* I, f. 105u., dins la carta dirigida per Ferrer a Jordi de Centelles ja els hem donat a conèixer recentment. N'hem trobat, però, 5 hexàmetres més dins la *Matricula*, f.201 u.

In defensionem laudemque doctoris boni et eloquentis et bene uestiti (abans de 1462), 11 hexàmetres inclosos a *Matricula*, f. 203u.

De septem sacramentis (abans de 1462); 11 hexàmetres inclosos a *Consilia* I, f. 117r.

Per últim, un fragment de quatre hexàmetres sense títol inclos a *Consilia* II, f. 123r.

No voldria acabar aquesta part dedicada a l'obra de Ferrer sense recordar que també dins d'altres obres del propi Ferrer es troben aquelles cartes tant interessants a Ferran Valentí i a Jordi de Centelles, de les quals ja hem parlat més amunt. També, s'ha volgut identificar Joan Ramon Ferrer amb el Ioannis Ferrarius, autor d'una carta dirigida a Antoni Beccadelli, *il Panormita*, signada el 1448, que es troba al ms. Vat. Lat. 3372, fs. 88u.-89 de la Biblioteca Apostolica Vaticana. Ha estat editada per Gabotto, Soria, i Ruiz Calonja (Becadelli). Calonja, però, opina que aquesta hipòtesi «no passa de ser temptadora».

COBOS, *Una mostra*, 271-76; FERRER, *Pron.* 4, 10, 2, de la present edició.

COBOS, *Una mostra*, 271-76; FERRER, *Pron.* 4, 10, 2, de la present edició; *uid.* també *De sui*, p. IX.

Que ens han permès de saber que el poema estava dividit en tractats i capítols (*de rebus bellicis, de sacramentis*, etc.)

Ja n'havíem anticipat la troballa a COBOS *Tres epístoles*, p. 131. En canvi no coneixem de moment cap vers dels *Commentarii Galieni* que cita Carbonell.

COBOS, *Tres epístoles*, ps. 135 i 136.

Vid. COBOS, *Tres epístoles*.

GABOTTO, «Un nuovo contributo alla storia dell'umanesimo ligure», dins *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Genoa, 1982, 277-78; A. SORIA, *Los Humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo*, Granada 1956, p. 276; Antonio BECADELLI, el Panormita, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana del segle XV de Jordi Centelles, edició a cura d'E. Duran, establiment del text llatí per M. Vilallonga, apèndix *Relacions del Panormita amb la Corona d'Aragó*, per J. Ruiz Calonja, Barcelona 1990.

op. cit., p. 364. *Vid.* FERRER, *De sui*, p. XI, on ens mostrem molt escèptics pel que fa a la seva autoria.

Descripció del manuscrit.

El manuscrit que conté l'obra *De pronomibus sui que natura* és actualment el còdex número 70 l'arxiu de la Catedral de Barcelona, tal com s'indica clarament al f. 1r. Tanmateix, a l'última pàgina, f. 791r., apareix el n° 1654, que podria indicar una catalogació més antiga que non hem sabut identificar.

És un manuscrit en paper, autògraf de Joan Ramon Ferrer. L'obra és va acabar a Barcelona el 13 de gener de 1477, tal com consta al foli 2u., al proemi en forma de carta al mestres de gramàtica de Barcelona. El començament de l'obra cal situar-lo a l'estiu de 1475, com podem saber per la data de l'*Epistula scribis regis*, és a dir el *De sui*, com veurem més avall. La carta està firmada a Barcelona el dia 1 de setembre de 1475 (f. 54r.).

El paper utilitzat no és sempre el mateix, fet que no és d'estranyar donada la llargària del llibre. Hi hem pogut distingir les filigranes Br. 14342 (f. 365-368), Br. 4378 (f. 334-327), Br. 3078 (f. 21) Br. 4761 (f. 10).

El còdex consta de vuit-cents trenta-quatre folis: dos folis sense numerar que inclouen el proemi en forma de carta als mestres de gramàtica de Barcelona; 37 folis numerats que inclouen la *Tabula per alphabeticum ordinem*; hi segueixen 3 folis en blanc; des d'aquí fins al final segueixen 791 folis numerats que comencen novament des del n° 1, que contenen la resta del *De pronomibus sui que natura*. Tant la primera numeració com la segona són de mà de l'autor en xifres aràbigues situades en l'angle superior dret del recto de cada foli. Des del foli 400 fins al 428, la numeració estava mal anotada per part de l'autor, ja que escrivia 4000, 4001, 4002...4020, 4021, etc. Més tard s'ha adonat del seu error i el primer zero apareix tatxat a tota la seqüència, a partir del 429 la numeració sempre és correcta.

Pel que fa a la mida del paper, caixa d'escriptura i columnació, hi ha variants significatives: La major part dels folis és de 220 x 155 mm., escrits a plena pàgina, amb unes 24 número de línies de mitjana (p. ex. f. 441r.), tot i que hi ha pàgines que poden arribar a 28 línies (f. 676r.), o que només en tenen 15 (f. 381 r., on Ferrer cita un fragment de la *Politica*, un poema seu en hexàmetres). La caixa d'escriptura aquí és de 90 x 155 mm. (ex f. 361u., uid. fig. 2) Ara bé, els folis 1-36, que transmeten part del *De sui*, fan 220 x 145 mm., estan també escrits a plena pàgina i la caixa és de 90 x 145 mm. Finalment, el folis 1*-37*, que contenen la *Tabula*, fan 220 x 155 mm. i estan escrits a dos columnes, la caixa d'escriptura de les quals és de 60 x 160 mm. (p. ex. f. 32*u-33*r., uid. fig. 3) Aquestes diferències són, al nostre entendre, molt significatives i revelen quina ha estat la composició de l'obra, tal com veurem més avall.

El folis estan agrupats en fascicles generalment sexterns de 6 + 6. Els primers fascicles, on s'inclouen el proemi i la *Tabula*, estan sense numerar i sense cap reclam entre fascicle i fascicle, en canvi a partir del f. 1 (segona numeració), on es troba el tractat pròpiament dit, els sis primers folis de cada sextern estan numerats pel propi Ferrer, amb una xifra aràbiga d'1 a 6 al marge inferior dret del recto de cada foli. A més, entre fascicle i fascicle hi ha sempre un reclam que consisteix en escriure al marge inferior del verso de l'últim foli de cada fascicle la paraula amb què comença el primer foli del següent

Segueixo, bàsicament, l'esquema proposat per V. Jemolo- M. Morelli, *Guida a una descrizione uniforme dei manoscritti e al loro censimento*, Roma, 1990.

Aquest ms. ja ha estat descrit, encara que de forma molt breu a F. OLIVERAS, *El problema de la divisibilidad del continuo con el apéndice «Codicum in Sanctae Barcinonensis Ecclesiae segregatis asservatorum tabulae»*, Barcelona, 1949, p. 97; J. Mª CASAS HOMS, *Ambient*, ps. 32-38; O. KRISTELLER, *Iter Italicum*, Londres-Leiden 1980, III, 375; IV (1989), 483a, 489a, 503ab.; VILALLONGA, *Literatura*, ps. 93-97; i FERRER, *De sui*, ps. XIII-XIV.

C. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionaire historique des marques du papier des leus apparitions vers 1282 jusqu'en 1600*, Leipzig, 1923. Veure també O. VALLS i SUBIRÀ, *El papel y sus filigranas en Cataluña*, Amsterdam, 1970.

Quan ens hàgim de referir, d'ara endavant, a algun d'aquests folis ho farem acompanyant d'un asterisc el numero de foli, per evitar les confusions amb la segona numeració, per exemple, la *Tabula* comença al f. 1*r.

Quan ens hi hagim de referir ho farem amb els criteris habituals, sense cap indicació especial.

fascicle. La disposició d'aquest reclam sempre és en sentit horitzontal, paral·lel a les línies del text i amb la mateixa tinta. (uid. per exemple, els f. 360u.-361r. fig. 4).

Ja hem comentat que el ms. és autògraf de Ferrer. Està escrit a dues tintes: gairebé sempre negra en el cos del text, i negra i vermella a les notes marginals i a la *Tabula*, amb una lletra de transició gòtica-humanística molt elegant, clara al cos del llibre, però mes atapeïda a les notes marginals, també de mà de Ferrer, on les abreviatures no sempre són fàcils de desxifrar. L'única decoració ve donada per alguns dibuixos d'una mà al marge del text per indicar algun passatge d'especial importància (p. ex. f. 719r.).

El manuscrit conserva restes de la primitiva enquadernació en couro sobre taules de fusta. Els fascicles han estat relligats i enquadernats després d'haver estat escrits, tal com demostra el fet que el fil del cosit tapa en ocasions algunes anotacions marginals.

Per acabar aquest són l'*incipit* i *explicit* del còdex:

Incipit: Ioannes Raimundus Ferrarii docentibus grammaticam Barcinonae salutem.

Explicit: Quare lector laete et accurate legat, nam inde multas utilitates delectationesque capesset.

Composició del *De pronomibus*.

Ja hem parlat en un altre lloc de l'estructura interna i de les parts de què consta el *De pronomibus*. Serà bo, però, de recordar-ho a grans trets. La carta als ensenyants, datada a Barcelona el 13 de gener de 1477, està pensada com a proemi de tota l'obra, tal com indica Ferrer en una nota marginal al títol de l'obra: «Epistola docentibus grammaticam Barcinonae directa quae in magno *De pronomibus* *suique natura* opere loco Prohemii habeatur». Està dividida, seguint els preceptes que marca l'*Ars epistolandi*, en salutació, exordi, narració, petició i conclusió. La salutació és, naturalment, per als *docentibus grammaticam Barcinonae*. A l'exordi, Ferrer afirma que no hi ha res millor que compartir els propis coneixements per a benefici de la comunitat. A la narració, autèntic nucli de la carta, ens explica l'origen del tractat sobre els pronoms: es va trobar, per atzar, en una discussió sobre el pronom *sui*. Hi investiga i, regirant molts llibres, troba coses noves i interessants. La seva primera intenció era la de no sobrepassar els cent folis, però la importància del tema, l'afegiment d'altres qüestions, referides especialment a l'elegància, i el desig de legitimar la seva opinió amb textos i autoritats, ha fet que la llargària final sobrepassés els vuit-cents folis. Acaba la carta amb la petició; en ella Ferrer demana als ensenyants que acceptin l'obra i que la recomanin als seus alumnes.

Hi segueix la *Tabula per Alphabetum totius operis*, que és, al mateix temps, un índex de matèries i un resum de tota l'obra tal com ja havia indicat el mateix Ferrer a la carta del proemi: «Hoc igitur opus (...) cum suo breuiario et per alphabetum tabula, uobis censui dedicandum.» En efecte, en aquesta *Tabula* l'autor no es limita a indicar la localització de tal o tal mot, sinó que en fa una breu explicació, despullada, això sí, de les citacions i exemples que trobem a l'interior. Els mots no estan disposats per ordre alfabètic estricte, sinó agrupats sota la primera inicial, i dintre de cada lletra després les entrades es presenten per ordre d'aparició, amb indicació del llibre, capítol i foli. Comença per la lletra -A- i

Vid. J. VEZIN, «Observation sur l'emploi des réclams dans les ms. latins», *Bibliothèque de l'École de Chartres*, 125, 1967, ps. 5-33.

CASAS, *Ambient*, p. 33.

Ja M. SÁNCHEZ MARIANA, *Introducción al libro manuscrito*, Madrid, 1995, p. 31, ha notat com ja a mitjans del segle XV s'implanta la lletra humanista per influència del regne de Nàpols.

CASAS, *Tratado*, p. 10.

Fet ja comentat per A. DAIN, *Les manuscrits*, Paris, 1975, p. 26.

FERRER, *De sui*, ps. XIII-ss.

Vid. COBOS, *Una epístola*, ps. 65-73.

Aquesta divisió és la que proposa, per exemple, Joan Serra al seu *Ars epistolandi* (1447). És la mateixa divisió que marcava la tradició medieval de l'*ars dictaminis*; veure J. J. MURPHY, *La retórica en la Edad Media*, México 1986, p. 232.

FERRER, *Pron.*, pr., 8 (cito sempre segons la present edició). En un marge Ferrer anota: «Breuiarium contra aemulos». Ferrer anomena aquesta part indistintament *Breuiarium* i *Tabula*.

acaba per la -V-. Contràriament al que diu Casas, no falta la sèrie corresponent a la -B- inicial, aquesta, tot i ser molt breu, es troba al f. 5*r. Igualment hi trobem una pàgina dedicada a la lletra -K- que no té cap entrada, fet que, com veurem més avall, hem mantingut a la nostra edició. Les entrades o ítems són de llargària molt desigual, ja que poden anar des d'un sinònim fins a una explicació de més d'una pàgina.

La presència del proemi i de la taula és, segons la nostra opinió, la prova que, malgrat l'aparença d'esborrany que ja va constatar Casas, Ferrer considera l'obra com a acabada. És més, aquesta disposició i l'expressió «litteris mandanda» ens fa pensar que la intenció de l'autor fos l'edició de la seva obra, una edició que, que nosaltres sabem, no es va produir mai.

Amb la *Tabula* acaba la primera part de l'obra. La segona comença amb el *De sui natura*, en forma de carta als escrivans reials (f. 1r.-54r.) on, a imitació del *De reciprocatione sui et suus* de Lorenzo Valla, s'analitzen les propietats del pronom reflexiu *sui/suus* i les interferències amb els altres pronoms, especialment *is, ille* i *ipse*. A continuació, ja fins el final, segueix el tractat sobre els pronoms en sentit estricta, dividit en cinc llibres. Aquesta n'és la descripció *grasso modo*:

El primer llibre, el més breu de tots (fs. 54r.-68u.), està dedicat principalment a la definició del pronom: «Pronomen est pars orationis declinabilis pro nomine proprio uniuscuiusque suscepta finitasque personas dinumerans» (cap. 1) i als sis «accidents» dels pronoms: espècie (pronoms primitius i derivats, -cap. 2-); gènere (masculí, femení, neutre, comú i absolut, -cap. 3-); nombre (singular i plural, -cap. 4); figura (pronoms simples i compostos -cap. 5-13-, amb exemples de formacions de pronoms compostos i d'adverbis derivats dels pronoms); la persona i el cas, ocupen els darrers capítols (14-16).

El llibre segon (fs. 68u.-145u.), subtítulat *Declinationes pronominum*, està dedicat a detallar les declinacions dels pronoms. La primera és aquella que fa el genitiu en *-i / -is*, com *ego, tu, se* (cap. 1); la segona fa el genitiu en *-ius*, com *hic, iste, ille, ipse* i *is*, a més dels seus compostos (cap. 2-5), hi ha una especial atenció al pronom *quis* i als seus compostos (cap. 6-9). A partir del capítol 10, titulat *Bonae latinitates circa antedicta*, trobem exemples de bon ús tant dels pronoms, com dels adverbis, conjuncions o preposicions i les diferències entre ells, sense un ordre evident, al més pur estil de les *Elegantiae* de Valla. Al capítol 50 es tracta la tercera declinació, amb genitiu *-i, -ae, -i*: la segueixen el pronoms possessius *meus, tuus, suus, noster, uester*. El darrer capítol parla de la quarta declinació, amb genitiu en *-is* i datiu en *-i*, seguida només pels pronoms *nostrás* i *uestrás*.

El llibre tercer (fs.145u.-354u.) subtítulat *De pronominum qualitatibus*, està estructurat en tres parts. A la primera (cap. 1-5) Ferrer descriu algunes particularitats dels pronoms, les *qualitates*, les principals de les quals són la demostració i la relació. Des del capítol 6 fins al 39 Ferrer ofereix exemples d'aquestes qualitats que acaba de comentar. Són gairebé dues-centes pàgines de textos d'autors clàssics que destaquen per la seva *elegantia*. Ens trobem, pràcticament, amb una antologia de prosistes clàssics i post-clàssics: Ciceró, Sal.lusti, Livi, Florus, Justí, Curci, els juristes i els *patres*. Del capítol 40 al 48 Ferrer es dedica a posar en forma de regles els continguts exposats a començaments del llibre. Són, en total, 123 regles, en general d'extensió força breu.

Al llibre quart (fs. 355r.-477r.), després d'un breu recordatori sobre les *qualitates* i sobre els pronoms personals, Ferrer exposa en 204 regles aspectes diversos dels pronoms amb una especial atenció a *quis* i *qui*, als seus compostos i als pronoms indefinits. No hi falten, però altres temes, com ara la quantitat de la penúltima síl.laba del genitiu plural dels pronoms, més observacions sobre els adverbis, algunes qüestions referides al verb, com ara els participis, els modes, l'imperatiu. Tanmateix, no sempre el discurs es mou en l'àmbit estrictament gramatical. Per exemple, quan tracta del pronom indefinit *unus* (cap. 8-10), Ferrer pot exposar el concepte d'unitat segons els aristotèlics o citar uns hexàmetres propis on es parla de la unitat divina i de la conveniència d'un sol governant.

El llibre cinquè i últim (fs. 477r.-791r.), subtítulat *De pronominum constructione*, tracta tota mena d'observacions sobre la sintaxi, tant pel que fa als pronoms com a altres elements de la frase: la concordança (adjectiu-sustantiu, subjecte-verb, antecedent-relatiu), la reflexivitat, la comparació, les

CASAS *Tratado*, p. 11.

CASAS, *Tratado*, p. 11.

FERRER, *Pron., pr.*, 3.

Són fragments dels poemes *Marias* i *Politica*, que ja hem editat a COBOS, *Una mostra...*

conjuncions i preposicions, l'ordre dels mots dins la frase, les figures retòriques, (amb especial atenció als diversos tipus de alleotheta), la formació i el règim verbal de les formes no personals del verb, i un llarg etcètera. Encara que l'autor, tal com repeteix sovint, pretén d'abreujar al màxim, el llibre s'estén al llarg de 120 capítols i 412 regles. En aquest llibre té una especial importància l'*abusio* i l'*elegantia*. Sobretot a partir del capítol 97 fins al final, on es tractarà la «relatiuorum pulchrarumque elegantiarum materiam». Aquest final del llibre 5 podria passar perfectament per un resum de les *Elegantiae* de Valla, si no fos perquè el testimoni del florentí sol anar acompanyat de fragments dels *Rudimenta Grammatices* de Perotti.

Al capítol final de l'obra Ferrer afirma que «Multa alia uel ad uerba uel ad constructiones elegantes pertinentia, *Digestis, De uerborum significatione*, et in Laurentio Vallensi in libris *De elegantiss*, et meo *Elegantiarum Breuiario*, ubi multa ex Prisciano, Seruio, Nicolaoque Perotto sunt adiecta, et in *Alfonsina* reperies.» Tanmateix creu que amb això ja n'hi ha prou, ja que si no, seria un volum massa extens: «haec pauca commemorata sufficient, praesertim cum prius materia pronominum, non elegantiarum sit, secus enim uolumen intorelabile fecissemus, nam forte iam nimis magnum dicitur.» Promet que, en un futur, si té prou temps lliure, encara compondrà una gramàtica completa: «In futurum, si sat ocii suppeditatum fuerit, *ologrammaton* componemus, ubi omnia uel minutatim per Alphabetum exponemus.» Acaba excusant-se per la llargària i confessa que quan es posa a escriure li vénen tantes coses a la ment, que encara que hagi previst fer un llibret, li surt sempre un gros volum, però que aquest és un llibre útil, interessant i amb moltes novetats: «Haec sunt, quae de pronomibus dicenda uidebantur. Longitudini parcaturo, sed ea cum utilitate comparetur, et materiae latitudo non satis ab aliis extricata pensetur, nam tunc forsitan breuitas esse putabitur et uidebor indubie excusatus, praesertim cum mihi scribenti tot occurrere soleant, ut saepenumero de libello proposito magnus liber ordinetur. Illud autem unum forsitan pro attentione facienda proferri potest, quod hic multa noua et inaudita utiliaque sed fere omnia magnis auctoribus confirmata potuerit inuenire. Quare lector laete et accurate legat. Nam inde multas utilitates delectationesque capesset».

Aquesta és, a grans trets, l'estructura del tractat sobre els pronoms. Cal dir, però, que la seqüència que acabem de veure, *Proemi (Epistola docentibus)*, *Tabula, De sui natura (Epistola scribis)*, *De pronomibus*, representa l'estat definitiu de l'obra, tal i com el volia el seu autor, però cadascuna de les parts no ha estat elaborada en el temps en aquest mateix ordre. D'això i d'algunes observacions sobre els títols d'aquests quatre apartats i el del conjunt de l'obra passem a parlar tot seguit.

Sabem pel propi Ferrer que va trigar quinze mesos en acabar el llibre: «Hoc igitur opus lectu iocundissimum ex multarum rerum uarietate, cum delectas fere omnium scientiarum auctoritates contineat et ad adolescentes edocendos aptissimum, quod quindecim mensibus elaboratum fuit, cum suo breuiario et per Alphabetum tabula, uobis censui dedicandum.» Justament els quinze mesos que van des del setembre de 1475 fins el gener de 1477, dates respectives de la carta als escrivans reials, la primera en el temps, i la carta als ensenyants de gramàtica, l'última a ser redactada. Com que el breuiari o taula alfabètica ha de ser forçosament posterior al tractat, haurem de concloure que l'ordre de redacció ha estat el següent: *De sui natura (Epistola scribis)*, *De pronomibus*, *Tabula*, *Proemi (Epistola docentibus)*.

Ara bé, aquest interval de temps, certament força breu si tenim en compte l'extensió del llibre, ha estat temps suficient perquè s'hagin pogut produir una sèrie de canvis que han afectat no només el

Pron. 5, 97, 2.

Pron., 5, 130, 5.

ibid.

ibid. Una glossa suprascrita explica el terme *ologrammaton*: «id est totam completamque grammaticam, quippecum ibi communis et elegans per regulas, exceptiones et doctrinas et minuatim per uerba exponetur».

ibid.

FERRER, *Pron.*, pr. 8.

Ferrer se sent certament orgullós de la seva rapidesa en la composició, ja que hi insisteix en una nota al marge d'aquest mateix paràgraf. Per a CASAS, (*Tratado*, p. 13), «esta referencia a la brevedad del tiempo empleado en la perfección de la obra es otro de los caracteres humanísticos que caracterizan la obra de J. R. Ferrer».

desenvolupament de l'obra sinó també, i fet molt més important, la intenció i l'actitud del seu autor. En efecte, Joan Ramon Ferrer concep el *De sui natura*, en forma de carta als escriptors reials, com un intent de rebatre les acusacions de certs rivals, *aemuli*, que li han criticat el mal ús del pronom reflexiu *sui* en una obreta seva: «Sane non nulli ex uobis, in opusculo meo *De triumphorum regiorum summario et de meorum calumniatorum inuectiua*, super hoc pronomine *sui*, cum reprehensione quadam, dubitarunt utrumne relatiue mere, puta pro *eius*, *ipsius* et *illius*, stare latine possit. Quin potius denique affirmarunt reciproce duntaxat stare posse. Et hoc doctissimi Laurentii Vallensis sententia confirmare contendebant». El model a seguir per tal de rebatre aquestes acusacions serà Lorenzo Valla, i més concretament l'opuscle de *De reciprocatione sui et suus*, que sol trobar-se annex a les *Elegàncies*.

Creiem que a partir d'aquest primer projecte, corroborat pel fet que els folis que contenen el *De sui* són diferents als de la resta del còdex (*uid. supra*), Ferrer va voler endinsar-se més profundament en el món dels pronoms, gairebé com una prolongació natural de l'apartat anterior. De fet, a penes hi ha transició entre el final de la carta als escriptors i, al mateix foli 54, el començament del llibre primer *De pronomibus*. Vet aquí l'inici del tractat: «Fortasse plenius, doctissimi, uiri, quam opus esset de *sui suusque* prescripsi, tamen, hac occasione sumpta, de pronomine et eius accidentibus, declinationibus, qualitatibus constructioneque, non nulla utilia et paucissima inaudita perstringam». No menys indicatiu és aquest altre fragment, ja al bell mig del tractat, on l'autor ens recorda quina va ser la primera causa del llibre: «cum multum ad naturam propriam pronominum, scilicet demonstratiuam et relatiuam declarandam facit, et ita aliquas abusiones hic ommissa adiungere potitur, quibus prima huius operis causa fiet dilucidior».

Un cop enllestida la feina, i a causa de la llargària de l'obra, ja hem vist que l'autor promet fer-ne un *ologrammaton*, «ubi omnia uel minutatim per Alphabetum exponemus». No sabem si aquest ologrammaton és el *Breuiarium* o *Tabula* que ja hem esmentat, però del que no hi ha cap mena de dubte és que aquest és posterior al tractat i escrit, per tant, en tercer lloc. Finalment i per arrodonir l'obra, Ferrer compon l'*Epistola doctibus*, la qual haurà de servir de Proemi, tal com indica al títol: «Epistola doctibus grammaticam Barcinonae directa, quae in magno *De pronomibus suiue natura* opere loco Prohemii habeatur». Cal observar que el títol de tota l'obra palesa aquella divisió de què havíem parlat més amunt, ja que té dues parts, unides per la conjunció *-que*: la primera, *De pronomibus*, fa referència als cinc llibres sobre els pronoms, mentre que la segona part, *De sui natura*, es refereix, evidentment, a la carta al escriptors reials.

Segons Casas: «que no es obra dada por definitiva, lo prueban la gran cantidad de adiciones marginales y los espacios en blanco». És possible que això sigui així, però nosaltres creiem que moltes de les addicions, supressions i correccions que trobem al llarg de tota l'obra, i que, efectivament, donen una profunda impressió d'inacabament o, més aviat, d'esberrany, corresponen, en realitat, a una revisió posterior de tota l'obra per part del mateix Ferrer, ja sigui per aclarir algun punt fosc, o, més sovint, per adduir-hi més exemples i més citacions per tal de refermar les seves afirmacions. Que algunes d'aquestes anotacions són posteriors a la primera redacció (d'altres en són simultànies), ho prova el fet que, en moltes ocasions, es fa referència a una pàgina posterior. Així, en un marge del foli 26r. se'ns

FERRER, *De sui.*, 3.

CASAS, *Tratado*, p. 13; F. RICO, *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca, 1978, p. 37; VILALLONGA, *Literatura*, p. 95; COBOS, *Una epístola*, p. 66. El tema de les interferències entre *sui* i *eius* preocupa especialment Lorenzo Valla, qui, a més d'escriure el *De reciprocatione*, revisa l'ús que en fa a les successives revisions de les *Elegantiae*, com molt bé destaca M. REGOLIOSI, *Nel cantiere*, p. 30.

FERRER, *Pron.* 1, 1, 1.

Ibid., f. 148u., la frase es troba en una anotació marginal.

Cf. supra.

CASAS, *Ambient*, p. 35, és d'aquesta opinió.

FERRER, *Pron.*, pr., 1.

En plural i no amb el singular *De pronomine* que encapçala cadascun dels llibres.

És difícil precisar en quin moment Ferrer va fer aquesta revisió, fins i tot és probable que sigui força posterior a l'any 1477, data d'acabament de l'obra.

remet al foli 575: «Vide infra libro Vº, uersu *Cum igitur*, carta 575, ibi: "Itaque quamuis..."» D'altra banda, creiem que té una especial rellevància, en aquest sentit, l'arrodoniment final que suposa l'aparició de l'*Epistola docentibus*, que fa les funcions de Proemi, on, cap al final Ferrer escriu: «Ea propter uos oro magnopere, humanissimi uiri, ut praesens opus gratum et acceptum habeatis et commune uestris discipulis faciatis. Sic enim inde proueniet aliis aliqualis fructus et mihi summa iocunditas», frase que difícilment un autor dirà d'una obra que ell mateix consideri inacabada.

Tal com la coneixem, doncs, l'obra *De pronomibus suique natura* poca cosa té a veure, sobretot pel que fa a la intenció, amb aquell primer projecte de Ferrer, pensat per defensar-se de l'atac d'alguns rivals literaris. Tant és així que a l'*Epistola docentibus*, o sigui al Proemi, quan l'autor ens vol explicar el motiu pel qual la va escriure, no es fa cap al·lusió a aquell atac, sinó que Ferrer ens vol fer creure que s'ha trobat immers en la discussió per atzar: «Sane cum fortuito in disceptationem super pronominum *suique* materia cum nonnullis doctis uiris inciderim». No és l'única diferència significativa entre ambdues cartes: si el més important per a Ferrer era, a la carta als escrivans, demostrar que ell no havia comès cap incorrecció, cap atemptat contra la *latinitas*, en canvi, el que vol l'autor de la carta als ensenyants és compartir els coneixements i inquietuds pròpies en benefici de la comunitat.

Creiem que per la seva importància val la pena de reproduir aquí els dos exordis. El dirigit als escribes reials, o sigui el *De sui*, elaborat en primer lloc, diu: «Nil iustius, nil decentius, nil conuenientius, nil magis quasi necessarium, nil denique iocundius esse reor, doctissimi uiri, quam, si in quopiam opusculo quod quis pro rei dignitate, quoad potuerit latinum politumque scripserit, dubitationis aliquid a peritis disertisque uiris super ipsa latinitate fiat, in qua oratores summi magnopere attendendum praecipunt, Terentii, Virgili, Ciceronis, T. Liui, Salustii nostrorumque iureconsultorum instar id decidere et rem dubiam extricare et luce clariorem efficere ut qui scripserit, is ab omni nota expiatus sit et hi qui dubitauerint nodum super re ipsa de cetero in scirpo non quaerant, ne eis dici posset quod Pamphilus Terencianus ille dicit in *Andria*: «Nodum in scirpo quaeris.»

L'exordi dirigit als ensenyats i que serveix de proemi de tota l'obra, escrit en últim lloc, diu així: «Nil utilius, nil honorabilius, nil praestantius, nil denique diuinius esse puto, doctissimi et colendissimi uiri, quam abores et cogitationes suas in communitatis multorumque utilitatem conuertere». Que semblants i que diferents alhora ambdues introduccions!

N'hi ha d'altres exemples al llarg del manuscrit: «idiopaten est reciprocatio secundum Priscianum I minoris, § *Et pro composito*, carta 30. Vide item libro Vº, scilicet carta 523», (f. 5r.); «Idem Priscianus in XIº, carta 6ª, ubi de temporibus participiorum agit. Hunc textum allego quoque infra, libro V, regula 138, carta 697» (f.457u.)

FERRER, *Pron., pr.*, 12.

Això no treu, evidentment, la possibilitat que el autor hagi fet les revisions posteriors que hagi cregut oportunes.

FERRER, *Pron., pr.*, 2.

De sui, 2.

Pron., pr. 1.

Les Fonts del *De pronomibus suiue natura*.

Una ullada a l'*index fontium* i a les més de 6.000 citacions que apareixen al *De pronomibus* ens mostra l'abundància, varietat i riquesa de les fonts utilitzades per Ferrer. Moltes d'elles, però, no són directes, sinó preses d'altres autors i reculls, sobre tot Priscià i Lorenzo Valla. Ara bé, a diferència d'altres autors contemporanis, per no dir de la majoria, Ferrer no amaga aquest fet i no intenta mai atribuir-se com a propis els mots d'altri, com ell mateix indica al proemi: «(6) Nam et multos praeclaros textus Prisciani aliorumque splendidissimorum uirorum exposui. Iaque mihi aliena non ascripti ac scriptis meis maiorem et utilitatem et auctoritatem adiunxi, et ob id singularem Plinii sententiam obseruauit, qui in prohemio *Naturalis Historiae* sic ait egregie: (7) «Est benignum, ut arbitror, et plenum ingenui pudoris, fateri per quos profeceris, obnoxii profecto animi et infelicis ingenii est deprehendi in furto malle quam mutuum reddere, cum praesertim sors fiat ex usura». (8).

La manera de citar de Ferrer sorprèn per la seva escrupolositat, ja que quan es tracta d'una citació directa indica, a més de l'autor i l'obra, el llibre, el capítol, el paràgraf i, en moltes ocasions, la pàgina del seu exemplar.

En aquest apartat intentarem assenyalar quines han estat les fonts directes utilitzades pel nostre autor. Per una pura qüestió de metodologia, els dividirem en dos grans grups: d'una banda els autors d'obres tècniques (gramàtics, lexicògrafs, etc.), i d'altra, els *auctores*. El primer grup admet, al seu torn, una subdivisió cronològica en antics, medievals i humanistes; mentre que del segon grup farem una divisió entre els escriptors clàssics pròpiament dits, i els post-clàssics i medievals, on inclourem, com veurem el juristes i el *patres*. Som conscients que el aquí farem serà donar quatre pinzellades sobre una qüestió que, com moltes d'altres tocades de forma molt breu al llarg de la present introducció, requereix un estudi més extens i profund, però que, hi insistim, sobrepassa els límits que ens havíem marcat des del començament.

Al llarg de tot el *De pronomibus* dos són els autors que destaquen tant per la quantitat de citacions com pel pes específic dins del conjunt de l'obra. Són Priscià i Lorenzo Valla.

Més de 300 passatges, alguns d'ells d'una llargada considerable, que pot abastar un capítol sencer, donen una idea de la importància de Priscià en aquesta obra. A més, la seva presència és molt variada, ja que no queda circumscrita a cap llibre en concret, si bé és veritat que els que formen el *Priscianum minorem*, és a dir els llibres 17 i 18, que tracten de la construcció de la frase, són els més citats. Ara bé, no és només la gran abundància de citacions el que serveix per mesurar la importància de l'il·lustre gramàtic, els seu pes específic es fa sentir al llarg de tota l'obra: les seves observacions sempre estan per sobre d'altres gramàtics i gaudeixen de la màxima *auctoritas*. Fins i tot, en algun cas en què Priscià i Valla tenen opinions enfrontades, Ferrer té tendència a decantar-se pel primer, això sí, després d'haver presentat i sospesat els mots de cadascun d'ells.

L'obra de Priscià no és difícil de trobar a Catalunya al segle XV. Ferrer en té un exemplar, probablement sencer, les pàgines del qual indica en més d'una ocasió. Ara bé, en cas de lectura dubtosa,

Pron. pr. 6-8. Només cal comparar aquesta actitud amb la d'altres escriptors, entre ells més d'un humanista indiscutible. Serveixi només a tall d'exemple el *Pron.* 5, 112, 4, on, tot parlant dels supins, Ferrer cita Quintilià a través de Valla i Priscià, fet que indica explícitament. Després cita Perotti, que està utilitzant les mateixes fonts que Ferrer, però l'italià diu: «Supina cuius partis orationis sunt? Secundum Quintilianum sunt uerba participalia, sicut gerundia a *quibusdam* dicuntur nomina participalia». Perotti només esmenta la font clàssica, Quintilià, i silencia les fonts intermediàries a partir de les quals probablement cita el passatge. Aquests *quibusdam* (la cursiva és nostra) són ni més ni menys que Priscià i Lorenzo Valla. Les fonts directes i indirectes i les explícites i no explícites de les *Cornu Copia* de Perotti són estudiades per M. FURNO, *Le Cornu Copiae de Niccolò Perotti: Culture et méthode d'un humaniste qui aimait les mots*, Genève, 1995, ps. 24-33, on es posa en relleu allò que acabem de dir.

Gràcies a aquest fet, tenim l'esperança que futures recerques ens podran permetre de localitzar alguns dels mss. emprats per Ferrer.

Sabem, per exemple que en el llibre que té Ferrer, el *primo minoris*, és a dir el llibre 17 de les *Institutiones Grammaticae*, té 47 pàgines: «Priscianus igitur primo minoris, ultra medium, scilicet carta XXXIX ex cartis XLVII hunc librum facientibus» (*Pron.* 5, 35, 2).

el barceloní no s'està de consultar altres manuscrits, com quan cita aquest fragment de l'insigne gramàtic: «Virgilius in primo *Aeneidos*:

"Tristior et lacrimis oculos suffusa nitentes",

tristior pro tristis. Homerus Dardanus, pro Dardanius. Vnde Virgilius quoque in IIII° Aeneidos:

"Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto

Dardanus",

pro *Dardanius*, primitiuum pro deriuatiuum.» Aquí, en una nota marginal (f. 202r.), llegim: «In correcto libro, scilicet domini Ioannis Cosida est sic: «*tristior pro tristis. Virgilius in I^o Aeneidos: "Hauriat hunc oculis" et cetera, et non est Homerus Dardanus, pro Dardanius. Vnde Virgilius quoque in 4° Aeneidos: "Hauriat hunc oculis".» D'altres vegades també contrasta el punt dubtós amb altres autors, com a *De pron.* 4, 36, 3: «*Coepi non habet praesens et futurum, nec participium, sed tantum praeteriti coeptus. Similiter odi, noui, osus, ex quo perosus et exosus, notus, Plautus in Amphitrione:**

"Inimicus semper exosum obturier".»

En una glossa a *inimicus* (f. 459u.) trobem: «*Inimicus: hic textus Prisciani est corruptus. Nam apud Nonium et in Alfonsina inueni: «Osa sum, pro odi. Plautus in Amphitrione:*

"Inimicos semper osa sum obtuerier".»

Aprofitem per destacar que quan Ferrer detecta o creu detectar un error d'aquesta mena, sempre és molt respectuós amb el *textus receptus* del seu exemplar, que no modifica, ja que es limita a anotar una glossa al marge. Els exemples que proposem a continuació són especialment eloqüents perquè el nostre autor escriu correctament un mot quan és ell qui parla, però incorrectament quan copia del ms. que té al davant: «*Et hoc syllepsis, quae species est scematis, secundum Doctrinale in XII° capitulo, dicitur:*

«*Estque syllepsis, ubi pro multis ponitur unus*

ut cum dicis adest rex multo milite cinctus.

En glossa marginal diu (f. 562r.): «*Syllepsis: Doctrinale cum unico -l- syllepsis scribit, cum per duplex secundum Tortellum debeat scribi. Nisi propter metri grauitatem excusetur, male facit.*» En una altre glossa molt similar sobre els mots *proleptisim, zeugma* i *silensim* trobem «*Nota quod hic secundum ueram orthographiam secundumque Tortellum esse debet proleptisim, zeugma et syllepsim, et ita in prioribus scripsi, in sequentibus scribam, et si alleothesam cum -e- ante -o- reperies, est propter Doctrinalis textum: "Confundit casus, numeros, genus alleothesa", sed re uera allothesa scribi debet. Vide supra, carta 19, in fine, ubi secundum Tortellum scripsi.*

Pel que fa a les citacions de Lorenzo Valla, l'altre pilar de l'obra, són fetes a partir d'un *Elegantiarum breuiarium* compost pel mateix Ferrer abans de 1468, breuiari en què el nostre autor va afegint als mots de Valla altres testimonis, com Priscia o Perotti, a més de fragments de collita pròpia. Malgrat l'abundància de fragments del breuiari que apareixen al llarg del *De Pronominibus*, ara per ara no ens veiem capaços de definir com era o com estava estructurat, ja que Ferrer de vegades copia capítols sencers de les *Elegantiae*, de vegades en fa resums, de vegades en fa una simple paràfrasi, i, en no poques ocasions, n'hi afegeix testimonis d'altres autors, com acabem de dir.

Fins i tot no és estrany que el barceloní expliciti clarament quina part del breuiari correspon a mots de Valla i quina a fragments de collita pròpia. En citarem un parell d'exemples dels molts que abunden al llarg de l'obra: Així a *De pron.* 3, 10, 2, 1 trobem aquesta citació d'*Eleg.* 3, 7: «*In capitulo uero VII°, ubi de aedes et de quibusdam eius deriuatiuis agitur, sic habetur: «Aedes in plurali accipitur pro*

Pron. 3, 13, 8; cf. *Prisc.* 17, 160-ss.; *Tristior et...*, *Verg. Aen.* 1, 228; *Hauriat hunc...*, *ibid.* 4, 661-62.

El fragment que marquem en cursiva no es troba al ms. de Cosida, segons Ferrer.

cf. *Prisc.* 11, 19; *Inimicus semper...*, *Plaut. Amph.* 900. *Inimicos* és també la lectura proposada per Lindsay (*uid.* Bibliografia).

Pron. 5, 52, 2; cf. *Doctrinale* 12, 2.461.

Pron. 5, 40, 6, gl. f. 536r.

Any d'aparició del seu segon llibre de *Consilia*. La primera referència que coneixem del *Breuiarium* es troba al f.213u.: «*Quo per Priscianum, Petrum Heliae et alios ... et Laurentium Vallensem ... et plenus in meo Elegantiarum breuiario.*» Com que Ferrer va acabar els *Consilia* el 1468, i com que aquesta citació és al text i no pas al marge, podem concloure, sense cap mena de dubte, que el *Breuiarium* és anterior a 1468.

domo, nec unquam aliter, ut *meas aedes*, non proscribam. In singulari atque etiam in plurali pro *templo*. Cicero *Philippicarum* libro I: "Ex eo die quo in aedem Telluris conuocati sumus, in quo templo, quantum in me fuit, ieci fundamenta pacis", in *quo templo*, id est in *qua aede Telluris*. (2) Ego tamen apud Q. Curtium, libro VIII°, ante medium, in numero singulari pro *domo* uel *regia* repperi...». En una nota marginal al mot *telluris* diu Ferrer: «Hucusque uerba sunt Laurentii et mea in meo *Elegantiarum breuiario*, sequentia sunt mea tantum propter id quod in Q. Curtio de *aedes, aedis* pro *domo* et *regiam* in singulari legi». O aquesta altra citació a 5, 102, 5: «In tali libro et capitulo *Breuiarii* mei adiicio: «Idem Nicolaus Perottus ait, qui paulo post adiicit: "Verbum actiuum post accusatum duos datiuo habere potest, ut *do, das*, ut *do uirginem dono tibi, dedi filiae tuae talentum doti*"».

La presència de Perotti en aquests afegits al breuiari ens planteja una sèrie de dubtes que encara no hem estat capaços de solucionar. La primera citació de Perotti que apareix al cos del text es produeix a 5, 102, 5 (f. 672u.), abans sempre havia aparegut en addicions marginals. Encara que les nostres investigacions sobre aquest punt encara estan molt verdes, podem apuntar com a hipòtesi que l'exemplar de les *Rudimenta* que utilitzava Ferrer podia ser la primera edició espanyola de l'obra de l'insigne humanista italià, apareguda a Barcelona el 1475. La recentíssima aparició del llibre a Barcelona, podria explicar el fet que Ferrer no el citi fins després d'haver tingut l'ocasió de treballar-lo a fons. Però si això és així, com és que apareixen fragments de Perotti en una obra realitzada deu anys abans? Si Ferrer coneixia els *Rudimenta* de Perotti el 1468, com és que no el cita fins les acaballes del *De pronomibus*? Aquesta incoherència no seria tal, si pensem en un *Breuiarium* no definitiu, sinó ampliable en noves revisions, fet que es produeix al mateix *De pronomibus*, tal com hem vist. Ara bé, això no ens explica *om* era el breuiari. Les tres opcions que considerem més plausibles són les següents: Que fos una obra completa, encara que revisable, tramesa de forma independent de les *Elegantiae*. Que fos un resum col·locat al davant d'una edició o còdex de les *Elegantiae*, tal com trobem en alguns exemplars de l'obra de Valla. O, en darrer terme, que aquest *Breuiarium*, no fos altra cosa que *excerpta marginalia* localitzable dins d'algun exemplar de les *Elegantiae*, opció força improbable, creiem, donada la llargària i extensió d'aquestes.

L'admiració que Ferrer dispensa a Lorenzo Valla és enorme. A l'hora de definir-lo, no estalvia lloances: a més d'*elegans*, és «peracutus perque doctus», «In bona latinitate subtilissimus indagatur rerumque nouarum mirabilis inuentor», «linguae latinae peritissimus», etc.

Ara bé, aquesta admiració no és mai servil, sinó que Ferrer el mira amb ull crític, i no s'està de dubtar, replicar, contradir o completar algunes afirmacions de Valla, com a *Pron.* 5, 99, 1: «Haec scite subtiliter dicit Laurentius, tamen dictis suis aliquid addi posset»; o a *De sui*, 17: «Laurentius Vallensis in

f. 175u.

C. HAEBLER, *Bibliografía ibérica del siglo XV*, II, La Haia, 1917, num. 542 (8), p. 151; veure també MADURELL, *Documentos*, p. 29* i 61*. Si més no, el que sembla irrefutable és que l'exemplar que Ferrer té al davant no és el de l'edició de Tortosa de 1476 (exemplar a la Biblioteca Nacional de Catalunya), ja que hem contrastat les pàgines d'aquesta amb les que Ferrer presenta en les seves citacions, i no coincideixen. És probable, d'altra banda, que Ferrer i Perotti hagin coincidit a Bolonya, ja que el primer va estudiar fins el 1451, i el segon va ser professor de gramàtica des del 1450 fins el 1451; cf. ZACAGNINI, p. 117.

Vid. REGOLIOSI, *Nel Cantiere*, p. 61. Una mica com la *Tabula* o *Breuiarium* del mateix *De pronomibus* que avui editem. Aquest no és un fet aïllat dins la manera de treballar de Ferrer, ja que, en efecte, altres obres que ens n'han arribat completes tenen aquest índex-resum, em refereixo concretament als *Consilia* que hem comentat fa poc.

Caldrà una cerca exhaustiva a tots els exemplars de les *Elegantiae* que ens han pervingut. Tasca complexa, a la qual no renunciem en un futur. Una altra qüestió que queda per resoldre és de quina de les fases redaccionals de les *Elegàncies* copia Ferrer. A manca de comparacions més exhaustives, ara per ara tot apunta que Ferrer no utilitza un exemplar de la primera redacció, sinó de la intermitja o de la definitiva, com podem observar a *Pron.* 5, 111, 4, on es cita un fragment d'*Eleg.* 1, 27. La lectura de Ferrer coincideix amb *Es*, *Ox* i *St.* i discrepa dels exemplars portadors de la primera redacció de les *Elegàncies*; d'altra banda, els darrers capítols del llibre 5, coincideixen amb la distribució de *Ox* i no amb la de *St.* que els situa al final del llibre 3 (per a aquestes dues qüestions *uid.* REGOLIOSI, *Nel cantiere*, p. 53 i 38 respectivament).

Pron. 5, 25, 1; 5, 99, 1, per citar només un lloc característic.

libello *De reciprocatione sui suusque*, compositio ad Ioannem Tortellum Aretinum, cubicularium apostolicum, pleraque ex his refert et confirmat. Nec abs re non dixi *omnia sed pleraque*. És a dir, sempre el nou estudiós té coses a dir. Això sí, quan Ferrer discrepa de Valla, ho fa tot recolzant-se en el testimoni dels *auctores*: «Quae (l'opinió de Valla) licet in plerisque uera defendendaque compererim, tamen et apud maximos auctores constat multa deficere».

En algun moment, Ferrer es mostra especialment orgullós i creu haver superat Valla: «Sicut in 193 regula usque ad hanc a Laurenti Vallensi, libro III°, capitulo XXI usque ad 27, sumi potest confirmatio, sic affirmari potest quod in multis de quibus ipse Laurentius, peracutus perque doctus, regulas tradere non est ausus, ego ipse, cum dei adiumento, tradiderim».

Altres obres utilitzades, encara que a una gran distància de les dues anteriors, són el comentari de Petrus Helias a les *Institutiones* de Priscià, el *Doctrinale* d'Alexander de Villa Dei, amb una major presència al llibre 5, on Ferrer segueix la part referida a la sintaxi i a les figures retòriques, i les *Rudimenta Grammatices* de Niccolò Perotti, que acabem de comentar. De forma molt més esporàdica Ferrer fa ús de Servi i Donat.

Pel que fa als lexicògrafs o *uocabulistae*, en expressió de Ferrer, també hi podem fer una distinció entre clàssics, medievals i humanistes. Dels clàssics els autors més utilitzats són Noni Marcel, Fest Pompeu, Servi, Gel.li i Varró, gairebé sempre citats a través del *De synonymis* d'Alfonso de Palencia, anomenat aquí *Alfonsina*. Ara bé, sabem per una carta a Ferran Valentí, que Ferrer, cap als anys seixanta, anava al darrera d'un exemplar de Gel.li, una còpia de la qual seria per a Valentí: «Donatus tuus super Terentio iam in calce est, deinde Aulus Gellius si haberi poterit transcribetur». Ambdues obres eren molt difícils de trobar a Itàlia ben entrat el segle XV.

Els diccionaris medievals tenen una abundant presència al llarg de l'obra, el més utilitzat és el *Catholicon* de Ioannes de Balbi, (citad més de 150 cops), acompanyat del *Comprehensorium* (més de 50), a més de Papias i Hugutio (unes 30 vegades cadascun), el *Graecismus* (una desena d'ocasions), i Iohannes de Garlandia (només en dues ocasions). Són sempre citacions molt breus, sobre el significat i etimologia d'un mot determinat, excepció feta del *Catholicon* quan es citat a la seva primera part. Dels humanistes, al costat dels ja esmentats Valla i Perotti, que dediquen bona part de la seva obra a l'explicació i comentari de mots, hi destaca el seu compatriota Giovanni Tortelli amb el *De ortographia*, qui es tingut per Ferrer com el més expert en diccions d'origen grec.

Aquesta varietat i barreja tan sorprenent d'autors medievals i humanistes té el seu origen en dos fets força evidents. D'una banda, el desig de voler explicar-ho tot i de contrastar el màxim possible d'autors porta a Ferrer a buscar informació a tots els llibres que té a la mà, inclosos, evidentment, els

Pron. 5, 25, 1.

Pron. 5, 99, 1.

Pron. 5, 106, 18: «Et ita omnia *Doctrinalis* super constructione praecepta hic inueniuntur explanata».

No pretenem aquí una divisió entre gramàtics en sentit estricte i lexicògrafs (tots entren dins de la sèrie que hem agrupat sota el nom genèric de *teoritzadors de la llengua*), sinó tan sols una separació metodològica, per tractar conjuntament les obres de característiques similars. D'altra banda on caldria situar autors com Gel.li?, per citar només un exemple. No és gramàtic ni lexicògraf i en canvi proporciona quantitat preciosa d'informació lingüística. El mateix podríem dir de Lorenzo Valla, a qui ningú avui gosaria definir només com a gramàtic.

Vid. Pron. 5, 105, 4 *et alibi*.

Vid. FERRER, Consilia II, f. 61r. on hi ha la carta de l'humanista de Mallorca Ferran Valentí a Joan Ramon Ferrer i la resposta d'aquest. Aquestes cartes han estat editades a A COBOS *Tres epístoles*, ps. 129-141. Aquestes dues obres, és a dir el comentari de Donat a Terenci i les *Nits Àtiques* de Gel.li, es troben entre els llibres que va heretar Teseu Valentí, fill de Ferran, *cf. J. N. HILLGARTH Readers and Books in Majorca*, 1229-1550, Paris, 1991, ps. 521 i 528.

El comentari de Donat sobre Terenci va ser descobert per Aurispa a Magúncia l'any 1434, com indica R. SABBADINI, *Storia e critica dei testi latini*, Hildesheim-New York, 1974, p.206. En la transmissió de l'obra de Donat van jugar un gran paper Guarino Veronese i Antonio Panormita. El llibre va arribar a Ferrara l'any 1438 (R. SABBADINI, *Storia*, p. 222). Pel que fa a Aulus Gel.li, Guarino en té un, encara que mutilat, a Ferrara el 1430 (R. SABBADINI, *Storia*, p. 331).

Són la «Retahíla de gramáticos tenebrosos», que ja F. RICO havia posat en relleu a *Nebrija*, p. 37.

diccionaris a l'ús. Vegem un quants exemples dels molts que es troben al llarg de l'obra: «Verumenimvero licet in *Catholicon*, Laurentio Vallensi et *Alfonsina* nihil reppererim, tamen in *Compraensorio* sic inueni» (4, 28, 11); «De hoc aduerbio *num* nec in *Catholicon* nec *Alfonsina* nec Ioanne Tortello Aretino quippiam reperitur, sed duntaxat in *Compraensorio* dicitur: "Num, id est, nunquam uel an"». (2, 31, 5). Només quan la cerca ha estat infructuosa s'arrisca a formular una hipòtesi: «*Choriscus*, quod uerbum nullibi inter omnes uocabulistas potui reperire, a *chorea*, quae ludicra cantilena est uel saltatio, debet descendere» (sobre aquesta glossa a 4, 8, 14, tornarem a parlar quan tractem la qüestió del grec al *De pronomibus*).

En aquesta línia cal recordar el que ja hem destacat amb anterioritat, i que, potser, representa el pitjor «peccat» de Ferrer: no només no fa res per amagar les seves fonts, malgrat que això pot donar a la seva obra una aparença més medieval que humanista, sinó que explicita i anomena el *indigni qui nominentur*. Un exemple molt il·lustratiu: «*Laurentius enim in eo ipso 29 capitulo dicit ante medium: "Breuissime stultorum quorundam opinionem..."* »; en una glossa marginal Ferrer anota: «*Hoc dicit propter Alexandrum de Villa dei suorumque sequacium*».

Ara bé, dins d'aquesta barreja de gramàtics i lexicògrafs clàssics, medievals i humanistes que caracteritza el *De pronomibus*, el nostre autor és molt conscient de quins són els *auctores elegantes* i quins no. Molts són els passatges que corroboren el que acabem de dir: A 5, 101, 8, després de citar Helias, *Catholicon* i Egidi, diu: «*Nec ueram latinitatem elegantiamque scientes praetermitendi sunt*», hi segueixen Servi, Sal.lusti, Noni, Valla i Perotti. A 5, 104, 6, després de citar *Catholicon*, Papias, *Graecismus*, Ferrer diu: «*Jam ad auctores elegantes transeamus*», segueixen Noni Marcel (amb exemples de Ciceró, Virgili, i Sal.lusti) Valla i Perotti. Encara més, després de contrastar els testimonis, el nostre autor pren clarament partit en contra dels medievals: «*Ex his omnibus consequens est dicere potius Prisciano Quintilianoque et Laurentio Vallensi Nicolaoque manifestius loquentibus quam Petro Heliae eiusque sequacibus fidem adhibendam esse, ut per dicenda res quidem fiet apertior*». Un exemple molt evident el tenim en el cas dels mots d'origen grec. Aleshores gairebé sempre preval el testimoni de Tortelli: «*In scriptura uero notus cum -t- exili pro uento potius Tortellum litterarum graecarum indagatorem accerrimum quam Hugutio, Papias et Catholicon sequendum puto*».

Només hi ha una limitació a l'*auctoritas* dels humanistes italians: l'*usum maximorum auctorum*, és a dir els autors clàssics. Així, per continuar amb el cas de Tortelli, en una definició del mot *synecdoche* Ferrer, després d'esmentar el testimoni de l'Aretino, conclou: «*Sed haec diffinitio potius ad synecdochen locutionis spectat, et secundum eum, prima cum -y- graeco, sequens cum -c- exili ante -d-, ultima cum -ch- aspirato scribi debet. Dicitur potest conceptio, a Cicerone uero in dignitatibus dicitur intellectio. Et hunc [i. e. Ciceró] tanquam graecarum litterarum doctiorem in hac scriptura sequendum studeo*».

Un altre cas similar, ara referit a Lorenzo Valla: «*Ex his omnibus antedictis Laurentius Vallensis in his praelibatis, libro 2º, capitulo primo relatis, non omnino uidetur esse tenendus, ut sic a tot tantorumque uirorum auctoritate discedatur, quod etiam in sequentibus in eodem capitulo, a uersiculo Nunc aliqua addenada sunt usque ad finem capituli dici potest, licet qui subtiles Laurentii latinitates circa genitios trium pronominum primitiuorum deriuataque pronomina obseruauerit eum collaudandum reor, dum modo antiquorum auctoritatem non carpat*».

Aquest *usum maximorum auctorum* i la seva imitació són el millor punt de referència: «*Ideo inter haec propter tantorum auctorum in theorica practicaque differentiam uix quispiam certi potest scribi, sequendum tamen hortor et censeo quod apud auctores summos magis fuerit celebratum*» (5, 25, 3); i l'autèntic mesurador de la *latinitas*: «*Ideo illorum usum sequi te moneo, ut bene loqui latine uidearis, id quod in auctorum praeclarorum imitatione consistit*» (5, 100, 9).

Expressió famosa de Valla (cito per E. GARIN, *Prosatori latini del Quattrocento*, Milà- Nàpols 1952, p. 602), seguida per Nebrija i Erasme, referida als gramàtics medievals, uid. RICO, *Nebrija* ps. 24, 43, 77).

Pron. 5, 110, 20.

Pron. 5, 112, 4. Cito un passatge significatiu, però en podem trobar molts de similars.

Pron. 4, 36, 3. En tenim molts més exemples a les glosses que hem volgut afegir al final d'aquesta edició.

Pron. 5, 51, 1, 5, la cursiva és nostra.

Pron. 5, 27, 8, la cursiva és nostra.

És hora, doncs, de veure quins són els autors que Joan Ramon Ferrer utilitza de primera mà. Al marge de tots aquells autors que, com hem vist, hi són presents ja sigui a través de Priscia o de Valla o de l'*Alfonsina*, Ferrer utilitza de forma directa els testimonis dels escriptors clàssics al llarg de tota l'obra, encara que aquests testimonis directes no són tant abundants com l'*index fontium* final podria fer-nos pensar. A més de les citacions disperses aquí i allà, hi ha dos parts del *De pronomibus sui que natura* on la citació directa i el recurs als *auctores* es ben palesa.

Una és al *De sui*, des del § 84 fins al final (ps. 163-175 d'aquesta edició), on, sota el títol *De exemplis summorum auctorum sibi pro ei, ipsi uel illi ponere solitorum*, les afirmacions sobre el reflexiu *se, sui* es confirmen amb textos de Ciceró (*De officiis* i *Tusculanae*), Sal.lusti (*Catilinarium*), Florus, Livi, Suetoni, Justí i els juristes del *Digest*.

L'altre lloc interessant, en aquest sentit, és al llibre 3, des del capítol 6 fins al 38 (ps. 283-425 de la present edició). En aquest passatge, titulat *Exempla pro qualitatibus pronominum resserandi*, per tal d'exemplificar les *qualitats* dels pronoms Ferrer cita textos d'una extensió tan considerable que prenen gairebé l'aspecte d'una antologia de prosistes clàssics i post-clàssics.

El nucli d'autors és el mateix que ja hem trobat als esmentats §§ del *De sui natura*, amb l'afegit de textos dels *patres* a continuació dels juristes: Ciceró hi és representat amb *De officiis* i *Ad Herennium*, Sal.lusti amb el *Catilinarium* i el *Iugurthinum*, completen la sèrie dels historiadors Livi, Florus, Justí, i Curci. De Livi, a més de l'*Ab urbe condita*, Ferrer també coneix les *Periochae*, ja que en una glossa al mot *Tricipitini* tot comentat *A. u. c. 1, 59*, el nostre autor hi afegeix: «*Scilicet patris Lucreciae, forte nomen proprium, cum in nullo uocabularum inuenire potuerim, sed in T. Liuii abbreviatione dicitur circa libri primi finem: "Lucrecia, uocato patre Tricipitino et uiro Colatino, obtesta ne inulta mors eius esset, cultro se interfecit".*».

A continuació dels textos historiogràfics segueixen fragments extrets del dret civil i canònic, especialment del *Digest* i del *Decret* de Gracià respectivament. Pel que fa a les *litterae sacrae*, a més de textos del *Gènesi*, trobem passatges d'Ambrosi, Agustí, Gregori, Ciprià, Joan Crisòstom, Orígens, Isidor, Gracià, Pere Lombard i Orosi, en aquest ordre. Ara bé, la major part dels textos patristics no estan presos directament sinó a través del *Decret* de Gracià i del llibre de sentències de Pere Lombard., excepció feta de fragments del *De ciuitate dei* de san Agustí, a qui Ferrer cita de forma directa. Un fet crida l'atenció en aquestes citacions dels *patres*: el barceloní gairebé sempre posa en primer lloc el nom de l'autor a qui pertany la citació i a continuació l'obra o autor podem dir *intermediari*, com per exemple a 3, 25, 11: «*Idem Isidorus in libro Ethimologiarum 4º, transsumptiue uero in C. I et II, di. VIIº: "Moyses..."*».

És interessant destacar l'absència de poetes en aquests dos passatges de l'obra. Ferrer mateix ens n'explica la raó: «*Multa ex poetis possem adducere, quae praetermittenda puto, ne res laboris et longitudinis et paruae existimacionis esset, ascriberetur enim et poeticae licentiae et metrorum grauitati*». La nòmina d'autors clàssics llatins citats de forma directa es completa amb altres obres de Ciceró, Plini

No hi cap dubte que Ferrer els cita directament ja que en moltes ocasions indica la pàgina del llibre del qual extreu la citació.

Pron. 3, 15, 15, gl. f. 216r., uid. Paul Jal, Abregés de l'Histoire Romaine de Tite-Live (vol. 1-2), Paris 198, p. 4. D'altra banda, quan Ferrer cita Livi sovint ho fa dient la pàgina que hi ha «*In aureis meis*» (p. ex a una glossa a *Pron. 3, 10, 9, f. 179 u.*) Podria tractar-se d'un manuscrit il·luminat? Per a la tradició historiogràfica a la península Ibèrica *uid. R. B. TATE, Ensayos sobre la Historiografía peninsular del siglo XV, Madrid, 1970.*

A 3, 35, 1, llegim: «*Nec Isidorus praetermittendus est, licet enim Laurentius eum non magni faciat, tamen multarum rerum fuit doctissimus*».

Encara que d'Orosi no hi ha cap citació literal, creiem que Ferrer coneixia la *Historia aduersos paganos* de primera mà, ja que també l'utilitza als *Consilia II* (p. ex. al f. 242r.).

Novament Ferrer no se n'amaga sinó que declara obertament la procedència de la seva font, de manera que no és estrany trobar expressions com «*Transsumptiue uero in...*» (segueix la indicació del cànon o de la *distinctio*), per ex. a 4, 19, 1 *et alibi*.

És el mateix que Ferrer fa habitualment amb les citacions dels gramàtics Noni, Fest, Varró, etc, el quals sempre són posats en primer lloc, i després apareix el nom del recull, en aquest cas l'*Alfonsina*.

De sui, 106.

el Vell, Valeri Màxim, potser Quintilià, Geli, Terenci, Virgili amb el comentari de Servi, Horaci, sobre tot *Sermones* i *Ars Poetica*, però també *Carmina* i *Epodi*. Ovidi és ben representat amb les *Metamorphoses*, *Ars Amatoria* i *Remedia Amoris*, Lucà, Estaci, Juvenal, Sèneca; de l'antiguitat tardana hi trobem els enciclopedistes Macrobi i Asconi Pedrà.

Dels autors grecs el més citat és Aristòtil, que Ferrer coneix en la tradició medieval de l'*Aristoteles Latinus*; l'obra més representada són les *Categoriae*, generalment acompanyades del comentari de Porfiri i de Pedro Hispano. També hi és present l'*Ethica*, en la versió llatina de Leonardo Bruni. Altres autors grecs citats són Plutarc, Heròdot i Homer, encara que dels dos primers tan sols tenim una referència poc concreta a 4, 10, 2 quan Ferrer cita un fragment d'un poema propi, *Politica*, i n'explica les fonts utilitzades, sense més concreció. En aquest mateix lloc trobem un passatge d'Homer en llatí (*Il.* 2, 203-204), citat, tal com hem pogut comprovar, a partir de la traducció llatina de Lorenzo Valla.

Potser és aquí el moment oportú per preguntar-nos si Ferrer sabia grec. A manca d'una anàlisi més profunda d'aquesta i d'altres obres, l'únic que podem concloure, de moment, és que no ho podem afirmar amb certesa ni negar amb rotunditat. El que hem pogut constatar és que els autors grecs són coneguts sempre en la versió llatina, encara que algunes tan reputades com la traducció de les *Ètiques* d'Aristòtil feta per Leonardo Bruni o la versió de la *Iliada* feta per Lorenzo Valla. Els passatges grecs de les citacions de Priscià no estan transcrits, sinó que al seu lloc trobem el mot «Graecum».

Ara bé, de tant en tant trobem algun fragment grec, encara que escrit en alfabet llatí, com a 2, 42, 1, on, tot citant un passatge de Priscià Ferrer escriu *ynoecheo nyan* per *hnewcqw* epuan.

En altres casos, quan el nostre autor troba algun mot grec que no entén, hi afegeix algun comentari en glossa: «Homerus in *Loyayn* dixit», glossa f. 202u.: «hoc Graecum corruptum esse debet»; «Abundant, ut in Socrates *Egenetica*, et cetera», glossa f. 202u.: «hoc Graecum corruptum se sequentia esse debet».

En tot cas, el que és evident, és que Ferrer sap almenys quins són els autors als quals cal recórrer en cas de dubte. Tal com ja hem comentat fa poc, Tortelli és el testimoni més digne de confiança. Així, si fem una ullada a la selecció de glosses que oferim al final del tractat, la major part de les quals és l'explicació d'un mot grec, hi trobarem expressions com aquesta que ja hem esmentat *supra*: «In scriptura uero notus cum *-t-* exili pro uento potius Tortellum litterarum Graecarum indagatorem accerrimum quam Hugutio, Papias et *Catholicon* sequendum puto».

Creiem que Ferrer sempre cita Quintilià a través de Valla, però hi tenim reserves amb una citació a *Pron.* 5, 100, 8: «Hoc magis oratores faciunt, Liuius, libro II°: «Ne timete», et Quintilianus: «Ne relinque». (cf. Liv. 3, 2, 10; Quint. 1, 7, 9).

A *Pron.* 4, 25, 2, en un fragment que tracta sobre el concepte de la *quantitas*, (Arist. *Categ.* 4, 1), és interessant destacar dos fets especialment rellevants. En primer lloc, Ferrer sempre avantposa la font clàssica i després situa el comentarista. En segon lloc, altres autors i obres, Perotti, *Catholicon*, *Compraensorium*, han utilitzat aquest exemple d'Aristòtil, -fins i tot cabria suposar que l'han copiat uns dels altres-, però només Ferrer explicita la font originària, o sigui Aristòtil, encara que sigui l'*Aristoteles Latinus*. D'altra banda és evident que el barceloní té un exemplar de l'obra del filòsof diferent de la del comentarista, ja que en una glossa a *Dispositiones* (*Pron.* 4, 26, 1 -f.419r.) llegim: «Textus Aristotelis habet *affectiones*, Petri uero Hispani *dispositiones*».

Pron. 5, 110, 20: «Leonardus enim Aretinus in sua *Ethicorum* translatione noua ante octauum finem gerundiuo essendi sine casu utitur regimine, ut post se nihil apponatur: "Maxima enim -inquit-..."» A una glossa al marge llegim: «scilicet circa finem cartae penultima dicti 8 libri, in meis *Ethicis* secundum translationem nouam».

Aquest fragment ja ha estat editat a COBOS, *Una mostra...*

Hem consultat l'exemplar que es troba a la Biblioteca Nacional de Catalunya, sense la primera pàgina i sense indicació d'any o ciutat, la signatura és Res. 371.12^o, la citació es troba a la pàgina 33.

Per ex. a *Pron.* 5, 18, 8; 5, 32, 2, i molts altres llocs.

Pron. 3, 3, 10.

Pron. 3, 3, 12.

glossa al mot *notus*, *Pron.* 4, 36, 3, f. 462u., per citar només un lloc característic. Justament, un dels aspectes que el barceloní critica en Joan de Balbis, l'autor del *Catholicon*, és la seva ignorància confessada del grec (*Pron.* 5, 46, 1).

Quan Ferrer no troba un mot grec en cap dels lexicògrafs que té a la seva disposició s'aventura a explicar el seu significat. Un exemple molt rellevant el trobem a *Pron.* 4, 8, 14: «*Vnum secundum physicos metaphysicosque multifaria dicitur. Aristoteles enim in V^o Metaphysicae, capitulo VI°, scite sic inquit: «Vnum dicitur secundum accidens, aliud secundum se. Secundum accidens quidem ut choriscus et musicum et choriscus musicus. Idem enim est dicere choriscus* et musicus, et choriscus musicus, et musicum et iustum, et musicus iustus». A la glossa sobre el mot *choriscus*, marcat al text amb un asterisc, llegim: «*Choriscus*, quod uerbum nullibi inter omnes uocabulistas potui reperire, a *chorea*, quae ludicra cantilena est, uel saltatio, debet descendere, licet in Aristotelis textu sine aspiratione scribatur. Enimvero secundum eundem textum de musicum loquentem, de *chorea* deriuari debet, et ita choriscus est qui cantilenas ludicras uel in saltatione canit, ut et de chorista, quod in *Catholicon* et *Compraensorium* repperi, dici potest, qui ab his etiam canens in choro uel cum coro exponitur. Ioannes Raimundus Ferrarii».*

Encara més, Ferrer s'arrisca a proposar una etimologia a partir dels sufixos que componen un mot, tal com fa Tortelli: «Miror autem cur *Catholicon synthoma* cum *-i-* latina producta cum aspiratione *-t-* scribendo dixerit, quippe cum ex *syn*, quod *-y-* graeco scribendum est, et *tomos* uideatur esse compositum. *Tomos* enim in prima corripitur. Ouidius enim libro III° *Tristium*, sic canit:

"Inde Tomos dictus locus hic, quia fertur in illo
Membra soror fratris consecuisse sui"».

Veiem, doncs, a tall de conclusió, que Joan Ramon Ferrer, malgrat l'ús que fa dels gramàtics i lexicògrafs medievals rebutjats per Valla, Nebrija o Erasme, utilitza els mateixos recursos i procediments que els humanistes italians, especialment Valla, Perotti i Tortelli, els quals són un punt de referència constant. Però, per sobre de tot cal remarcar en el nostre autor l'interès en contraposar opinions contràries i en resoldre els dubtes i basar les seves conclusions en l'ús dels *autores* i en la seva imitació, tal com, *mutatis mutandis*, havia fet Lorenzo Valla, que havia destruït l'error metodològic típic de l'Edat Mitja i de molts escriptors de la seva generació, que reposen sobre conclusions de segona mà, sense un confrontament directe amb els autors.

f. 371r.; cf. Arist. *Met.* 1006b15. Aquest glossa és una de les que oferim al final del llibre. Les edicions actuals interpreten *Coriscus* (sense aspiració) com a nom propi, Ferrer no l'identifica, però en fa una deducció força versemblant. Tenim altres casos similars, per exemple a *Pron.* 4, 28, 2, tot citant Priscia (15, 30): «*Nam similiter quando enim est, quando tosarem, quando de graecam coniunctionem completiam uel affirmatiuam significat*». Aquesta és la glossa sobre el mot *tosarem*: «*Expositionem non inueni, forte dictio graeca est, quae causalem significat, uel forte textus corruptus est. Et alia dictio Graeca causalem significans uel causalem dictio latina esse debet, id quod sequentia exempla monstrant*». (f. 425u.; a Priscia trobem *to gar*).

Pron. 5, 47, 3; cf. Ov. *Trist.* 3, 9, 33-34.

cf. L. VALLA, *Antidotum in Facium*, ed. M. REGOLIOSI, Padova, 1981, p. LVI.

La nostra edició.

Ja hem vist que el tractat *De pronomibus suiue natura* ens ha estat transmès en un sol manuscrit, el nº 70 de l'arxiu de la Catedral de Barcelona. El caràcter autògraf del manuscrit, amb addicions, notes marginals i correccions també de mà del propi autor, havia de condicionar, sens dubte, els criteris a seguir a l'hora de fer-ne l'edició, de tal manera que ens hem fixat com a objectius primordials la màxima escrupolositat en la transcripció i fixació del text, d'una banda, i el manteniment de l'estructura de l'obra, de l'altra.

Pel que fa al text, l'hem reproduït íntegre, respectant al màxim l'original en el lèxic, la morfologia i la sintaxi. Hem regularitzat la puntuació i l'ús de les majúscules i minúscules seguint els criteris moderns. Hem posat en cursiva els mots quan són tractats amb criteri metalingüístic, en canvi hem mantingut en rodona les citacions que fa Ferrer, que hem posat entre cometes baixes o altes, en cas de citació indirecta. Hem transcrit la grafia *-e* sempre com *-æ* i *-œ*, quan correspon al diftong clàssic; hem volgut conservar, en canvi, les fluctuacions que ofereix el manuscrit com ara *-y* per *-i*, i viceversa, p. ex. *sydera* i *Sillanae*; doblats com *Hilari* / *Hylari* (aquesta darrera forma molt més freqüent); *-c* per *-ch* i viceversa, p. ex. *carta*, *cathenas*; *-ph* per *-f*, p. ex.: *nephas*; *-ci* per *-ti*, p. ex. *noticia*; mantenim igualment les simplificacions, ampliacions i doblats com el de *-ll* per *-l* i viceversa, p. ex. *relligione* i *Salustius*; i d'altres com ara *numus*, *apprehendere*.

Com a característiques ortogràfiques pròpies de Ferrer i que hem mantingut sempre, cal dir que el barceloní utilitza gairebé sempre la forma assimilada, p. ex. *affectus* i no *adfectus*, *quicquam* i no *quidquam*; el mateix autor ens explica perquè: «Et quo *ununuocque* in fine penultima syllabae per *-c* debet scribi, nam *-d* propter *-q* sequens, ut in *quicquam*, in *-c* mutatur, eo quod inter *-c* et *-q* magna sit in sono conuenientia, supra in hoc libro, regula XCVI, in fine, dixi». Pel que fa al desenvolupament de l'abreviatura nasal, hem transcrit sempre amb *-n* els mots compostos com *utranque* o *nunquam*. També aquí serà bo de llegir els mots del propi Ferrer: «Animaduertendum autem *ununuquenque* per *-n* in secunda tertiaque syllaba, et *ununuocque* in secunda scribendum esse, cum *-m* propter *-q* sequens mutetur in *-n*, ut hic, in 103 regula dictum est.» (4, 29, 8). En un altre lloc llegim: «Similiter et in *quandiu*, quando pars una est, antepenultima uenit acienda, et per *-n* *quam* debet scribi, secus quando duae partes sunt (...) *Quanquam* et similia *-m* ante *-q* habentia per *-n* scribi debent» (4, 25, 2). També en una glossa al mots *quando* i *inde* (f. 61r.,) diu Ferrer: «Vide plene per Priscianum Petrumque Heliae in XV et uide quod addidi meo *Elegantiarum breuiario* in libro secundo, capitulo XLIII°, in principio, et libro eodem, capitulo LI°, ibi haec omnia ab *inde* composita Priscianus multique alii pronunciarum uolunt

M'han estat especialment útils per a la fixació d'aquests criteris les edicions crítiques d'autors humanistes, i molt especialment, les d'obres autògrafes. És el cas d'Angelo POLIZIANO, *Commento inedito all'epistola Ovidiana di Saffo a Faone*, ed. E. Lazzeri, Firenze 1971; LAURENTII VALLE *Epistole*, ed. O. Besomi - M. Regoliosi, Padova, 1984; J. PAU *Obres*, ed. Vilallonga, Barcelona 1986; cal afegir aquí l'edició de les *Elegantiae Linguae Latinae* de Valla, a càrrec de M. Regoliosi, encara en preparació, (els criteris però, i un petit avançament d'aquesta edició tan esperada els trobem a REGOLIOSI, *Nel cantiere*; també m'ha estat de gran utilitat, degut a la similitud temàtica, l'edició de Petrus HELIAS, *Summa super Priscianum*, ed. Reilly, Michigan 1993.

Ferrer sol subratllar les citacions d'un altre autor, però no de forma sistemàtica. El mateix fa amb els mots estudiats des d'un punt de vista gramatical. La utilització o no de cometes per indicar una citació directa és responsabilitat nostra, encara que no sempre és fàcil distingir una citació d'un resum o d'una paràfrasi, molt especialment amb obres com l'*Elegantiarum breuiarium*. Igualment de difícils resulta, de vegades, distingir una citació primària d'una secundària.

En els casos de doblats, com per exemple *heres* / *haeres*, he decidit d'unificar-los seguint les pautes del *Dictionnaire illustré Latin-Français* de Félix Gaffiot (Paris 1980³⁵).

Els casos més extrems els trobem als mots *Misipsa* (3, 14, 1), i *çiuitas* (5, 50, 1).

Pron. 4, 29, 8.

Per a aquesta qüestió ortogràfica *uid.* FILELFO, *Sátiras*, ed. J. Solís, Sevilla, 1989, p. 31. Per a l'ortografia de Valla, veure *Laurentii Valle Gesta Ferdinandi Regis Aragonum*, ed. O. Besomi, Padova, 1973, ps. 71-ss. i *Laurentii Valle Epistole*, ps. 95-ss.

accentum in antepenultima, qualia sunt *aliquando, siquando, néquando, núnquando*; est enim hoc ultimum et ipsum compositum, ideo per *-n-* et non per *-m-* in tertia littera scribendi est, pro eo quod est *num aliquando*». També aquí el nostre autor segueix l'exemple de bona part dels humanistes italians, que assimilen la nasal davant gutural, excepte davant la conjunció copulativa *-que*, p. ex. *hominemque*. Tant és així que en una ocasió (3, 9, 1) trobem *quenque* corregit a partir de la forma *quemque*, que havia estat escrita amb anterioritat.

En la transcripció dels numerals, hem mantingut l'alternança que presenta el text entre xifres àrbigues i romanes. Hem desenvolupat les abreviatures quan n'hi havia, sense considerar necessari d'assenyalar-ho ni en el text ni en nota, ja que són les habituals de l'època; tanmateix, ens ha semblat bé de mantenir sense desenvolupar el signe *-§-* (= *paragraphus*), que Ferrer utilitza per a les citacions i que no és en absolut aliè a les edicions actuals.

Hem corregit el text només quan ha estat imprescindible, en casos d'errors morfològics o ortogràfics evidents, molt escassos, d'altra banda.

En altres ocasions hem volgut mantenir fins i tot errors evidents com a *De sui*, 38 on Ferrer llegeix *Oracius* en comptes de l'adverbi *gracius* (mantenim l'aparença de citació amb cometes incloses), i en un passatge de Justí, on trobem: «Cyrus per Sepolim regreditur» en comptes de *Cyrus Persepolim regreditur*.

Els pocs dubtes de lectura que, malgrat els nostres esforços no hem pogut desxifrar, venen acompanyats de les pertinents *cruces desperationis*. Aquest dubtes queden reduïts pràcticament a breus fragments de text afegit als marges o entre línies, amb una lletra molt petita i gairebé il·legible.

En la presentació i seqüenciació del text hem seguit l'ordre actual del còdex que com hem vist, respon a la voluntat final de l'autor: És a dir: *Proemi (Epistula docentibus), Tabula, De sui natura (Epistula scribis regis), Tractatus de pronomibus*. En una primera aproximació ens va semblar que podíem editar només els cinc llibres del tractat pròpiament dit, sense les tres primeres parts. Però vam pensar que aquesta era una bona oportunitat per a donar a conèixer el text sencer, per tal de tenir una visió global i més correcta de l'obra. Tant és així que fins i tot tornem a reproduir les dues cartes, als escribes i als ensenyants, que ja havien estat editades per nosaltres amb anterioritat.

D'altra banda, malgrat la unitat indiscutible de l'obra, cadascun dels quatre apartats té unes característiques pròpies que el diferencien de la resta i que requereixen un tractament diferenciat del qual passem a parlar tot seguit.

El proemi, molt breu, no té cap divisió ni en capítols ni en paràgrafs. Nosaltres, però, hi hem afegit una divisió en versets numerats amb xifres àrbigues, que es presenten entre parèntesis, per tal de facilitar la lectura de l'aparat crític i del de fonts.

La *Tabula*, al seu torn, es diferencia de la resta de l'obra en dos punts importants. En primer lloc, la disposició del material, ja que el text es presenta a dues columnes, fet que hem volgut respectar a la nostra edició. En segon lloc, tal com ja hem comentat, Ferrer prescindeix quasi totalment de repetir els exemples i les citacions que després apareixeran al llarg del tractat. Ens ha semblat oportú, en aquest sentit, de mantenir aquesta fórmula d'índex-resum que l'autor ha volgut donar a la *Tabula* i d'evitar duplicitats innecessàries al nostre entendre, i per això hem optat per acompanyar-la només de l'aparat

Que és un moment de transició i que encara el mateix Ferrer té certes vacil·lacions ho podem veure en la numeració de les pàgines del manuscrit, de mà de l'autor, ja que escriu 4001; 4002..., etc. per 401, 402..., fins que se n'adona (a la p. 428) i tatxa un dels zeros. (*uid. supra*).

Excepció feta, com és habitual, de les abreviatures de dret civil i canònic; *uid. J. BERLIOZ, Identifier sources et citations, Brepols, 1994, p. 130 i p. 165*).

Error, d'altra banda, de difícil assignació, ja que tant poden ser del nostre autor, com trobar-se ja als mss. utilitzats per ell.

El *De sui (Epistula scribis)* ha estat editat al nostre treball de recerca que hem citat més amunt (nota 1) i del qual aquesta tesi suposa la continuació natural. El *Proemi (Epistula docentibus)* ha estat editat a COBOS, *Una epístola*, ps. 65-73. En ambdós casos hem introduït les modificacions oportunes per tal d'oferir un text coherent i regit pels mateixos criteris d'edició. Val a dir, d'altra banda, que aquests retocs han estat mínims.

També hem destacat en negreta les entrades o *items*, tal com fa l'autor, per tal de permetre una ràpida localització de cada mot.

crític que fa referència a la fixació del text, però sense aparat de fonts, ja que les poques citacions que s'hi troben, estan localitzades al lloc pertinent del *De pronomibus*

Un últim detall referit a la composició de la *Tabula*. En moltes ocasions, per no dir gairebé sempre, les últimes entrades o ítems que pertanyen a una lletra determinada estan escrites al marge. Això no hauria de ser cap novetat, si tenim en compte l'abundància dels *marginalia* al llarg de l'obra. Ara bé, en algunes ocasions, per tal de seguir la sèrie hem de retrocedir als marges dels dos o tres folis anteriors. Sortosament, quan això s'esdevé Ferrer ho marca amb algun signe gràfic i amb una breu explicació identificativa. Per exemple la sèrie corresponent a la lletra A sembla que acaba al f. 4**u.*, 2a. col., però aquí l'autor escriu al marge aquesta nota: «Continua supra, carta 1, columna 3, in principio, tali signo , i, efectivament al f. 3**u.* al marge superior esquerre trobem aquesta observació: «Continua cum fine huius litterae tali signo . El text continua a partir d'aquí pels marges dels folis fins al foli 6*r. (uid. fig. 5-6). En aquests casos nosaltres en hem limitat a destacar aquestes situacions a l'aparat crític amb l'expressió *ex ... usque ad litterae A finem marginibus scriptum*. Sembla com si l'autor hagués previst una extensió de dos o tres folis per a cada lletra, però en algunes se li ha acabat l'espai i a d'altres li n'ha sobrat, la qual cosa explicaria la presència d'un foli dedicat a la lletra K, però sense cap ítem. Fet, que com hem comentat més amunt, també hem volgut mantenir.

El *De sui* apareix, com el proemi, en forma de carta, però dividit per l'autor en paràgrafs, fet comprensible atesa la llargària de l'epístola. També aquí hem introduït una subdivisió en versets, posada entre parèntesis rodons, aliena a l'autor.

Al tractat del pronom hem conservat la divisió original de Ferrer en llibres, capítols i paràgrafs. Els primers estan clarament assenyalats per l'autor tant al text com als marges. Dels cinc llibres només el segon, el tercer i el cinquè tenen un títol propi: *Declinationes pronominum*, *De pronominum qualitibus* i *De pronominum constructione* respectivament. El primer i el quart no tenen títol propi. Els capítols, per la seva banda es troben explicitats als marges del manuscrit, on apareixen numerats per l'autor en xifres aràbigues o romanes indistintament. En la nostra edició hem regularitzat aquesta situació, tot optant per deixar sempre les xifres romanes per numerar els capítols. Hem de destacar aquí que la distribució de l'obra en capítols sembla haver estat feta després de l'acabament de l'obra, ja que la *Tabula* distribueix les entrades per ordre alfabètic i per capítols (uid. *supra*), mentre que els números dels capítols sempre es troben als marges del còdex i mai al cos del text. Corroboren aquesta hipòtesi dos fets: D'una banda el text d'alguns capítols, com ara al llibre 5, capítols 11 (f. 484r.-fins 487u.) i 46 (f.549r.) es troba totalment afegit al marge. D'altra banda quan Ferrer s'autocita no ha fa mai referint-se al capítol (excepte a la *Tabula*) sinó al paràgraf o al verset, els quals són citats sempre per les primeres paraules que el formen.

Aquests paràgrafs o versets sempre estan indicats al manuscrit amb un calderó. Ara bé, no hem sabut veure cap distinció gràfica entre paràgraf i verset (un calderó més gran o d'un altre color, per exemple). Fins i tot sembla que puguin ser considerats sinònims, tal com es pot veure a la *Tabula*, a l'ítem *Absoluta*, on sobre el mot *uersiculo* trobem escrit al marge: *alias paragrafo* (f. 2*r. b). Nosaltres hem volgut mantenir aquesta divisió interna dels capítols i hem interpretat (i per tant editat) com a paràgraf tot aquell text que vagi precedit d'un calderó, tal com havíem fet al *De sui*. Ja que en aquest cas no hi ha cap numeració originària, en ha semblat oportú de numerar els paràgrafs amb xifres aràbigues, posades aquí entre parèntesis quadrats. Tanmateix, donada la llargària d'alguns d'aquests paràgrafs i per tal de facilitar la lectura de l'aparat crític, ens ha semblat oportú d'afegir-hi una subdivisió en versets, aliena a l'autor, i que nosaltres indiquem amb un número entre parèntesis rodons.

En l'aparat crític de la *Tabula* s'inclouen, a més, algunes notes marginals que donen més informació sobre la ubicació de tal o tal mot.

En el marge superior del foli es va repetint el número del capítol mentre continua vigent, tal i com trobem a les capceleres de les edicions actuals.

Pel que fa a l'aparat crític, hem optat per incloure només les variants i observacions que afecten directament la fixació del text del *De pronominibus*, així com les *variants d'autor*, que es troben als marges o entre línies i precedides d'un *alias*, p. ex. a 4, 10, 2, al vers 8: «Capita duo sint mage multa resurgant», suprascrit: «Alias caput esse duplex mage crescere monstrum». En alguns casos no es tracta de variant d'autor sinó de dobles lectures, ja sigui perquè Ferrer consulta més d'un manuscrit, ja perquè el manuscrit que llegeix Ferrer porta aquestes variants i el barceloní n'ha volgut deixar constància, p. ex. a 1, 10, 1 on, en el conegut vers d'Enni, llegim *tate* al text i, suprascrit, *alias tati*.

Les abreviatures emprades a l'aparat crític, són les següents:

a. corr. = *ante correctionem*
add. = *additum*
cod. = *codex*
coni. = *coniectura*
del. = *deletum*
gl. = *glosa*
mg. = *(in) margine*
om. = *omittit*
rep. / repp. = *reperitur / repperi*
s. l. = *supra linea*
sup. = *suprascriptum*

Per acabar, acompanyem el text amb el pertinent aparat de fonts. Els autors i les obres hi apareixen abreujats seguint les normes del *Thesaurus*.

No voldria acabar aquest apartat sense parlar de les anotacions marginals que apareixen abundantment al llarg de tot el còdex. Són també de mà de Ferrer i es poden dividir en dos grans grups: D'una banda aquells passatges que l'autor ha volgut incloure dins el text per corregir o per ampliar la redacció primitiva. Aquestes revisions, no gosàriem dir-ne segona redacció ja que no hi ha variants significatives ni d'escriptura ni de tinta, són fàcilment identificables pels signes gràfics i pel mateix context. Naturalment, han estat editades dins del text amb la corresponent nota a l'aparat crític.

Hi ha un segon grup de *marginalia* format, d'una banda, per les *glossa compendiarie que ens han fornit el títol de cada capítol, malgrat que no sempre és distingeixen de la resta de les notes marginals ni per la tinta ni pel tipus d'escriptura. D'altra banda hi trobem marginalia* que inclouen comentaris, glosses i *notabilia* que el nostre autor afegeix contínuament i que van des de la digressió sobre un mot o un passatge determinat, a l'explicació etimològica d'alguna paraula llatina o grega.

Donat el caràcter crític d'aquesta edició, no hem reflectit aquestes *marginalia* ni en l'aparat ni, evidentment, al text. No obstant això, ens ha semblat oportú d'oferir, com apèndix al final de l'obra, una selecció d'aquelles glosses que ens han semblat més interessants. Aquests mots glossats apareixen al text acompanyats d'un asterisc.

uid. E. S. PICCOLOMINI, *Chrysis*, ed. E. Cecchini, Firenze, 1968 (ps. 16-ss.).

Les citacions provenents de diccionaris i lexicògrafs tant medievals com renaixentistes, Papias, Hugutio, *Catholicon*, Tortelli, no apareixen explicitades a l'aparat de fonts ja que Ferrer indica clarament al text a quin *uerbum* es troba cada passatge, per la qual cosa hem cregut que seria una repetició innecessària per a una correcta localització del text citat.

Els més freqüents tenen aproximadament aquesta forma:

Prenc el terme de REGOLIOSI, *Nel cantiere*, p. 50, n. 29 (aquestes glosses són com una mena resum del contingut d'una pàgina o d'un paràgraf).

Creiem honestament que abans de dedicar-nos a les glosses calia fixar i conèixer el text del *De pronominibus*. Això no treu en absolut la possibilitat de ulteriors estudis d'aquestes.

